

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Geseculariseerde kinderheiligen. Een onderzoek naar de verwantschap van De kleine Grandisson (1782) en De kleine Klarissa (1790) van Maria Geertruid van der Werken met de hagiografie.

Meijers, Maurits

Citation

Meijers, M. (2022). *Geseculariseerde kinderheiligen.: Een onderzoek naar de verwantschap van De kleine Grandisson (1782) en De kleine Klarissa (1790) van Maria Geertruid van der Werken met de hagiografie.*

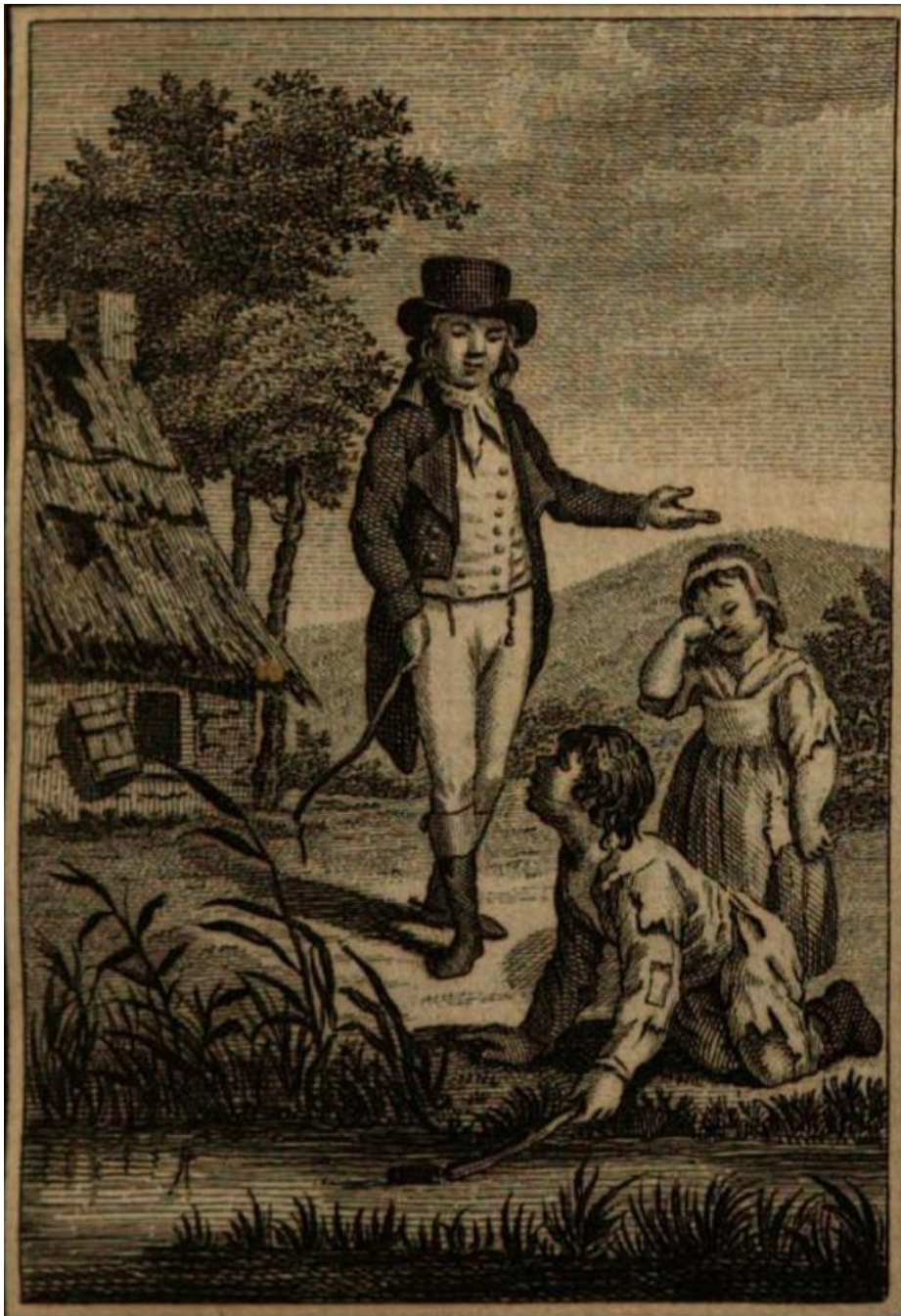
Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3443806>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Geseculariseerde kinderheiligen

Een onderzoek naar de verwantschap van *De kleine Grandisson* (1782) en *De kleine Klarissa* (1790) van Maria Geertruid van der Werken met de hagiografie

Maurits Meijers (s2349299)
Masterscriptie Oudere Nederlandse Letterkunde
Universiteit Leiden

Begeleider: dr. Olga van Marion
Tweede lezer: prof. dr. Wim van Anrooij

15 juni 2022
22894 woorden

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
1. Conceptualiseringen van heiligheid.....	7
1.1 Heiligheid in theorie.....	8
1.2 Hagiografische heiligheid.....	11
1.3 Van der Werken en de piëtistische traditie.....	14
2. <i>De kleine Grandisson</i> en <i>De kleine Klarissa</i> als hagiografieën.....	18
2.1. <i>De kleine Grandisson</i> als hagiografie gelezen.....	20
2.2 Verwantschap tussen <i>De kleine Grandisson</i> en de hagiografie.....	27
2.3 <i>De kleine Klarissa</i> als hagiografie gelezen.....	36
2.4 Verwantschap tussen <i>De kleine Klarissa</i> en de hagiografie.....	47
3. <i>De kleine Grandisson</i> en <i>De kleine Klarissa</i> in de gereformeerde exempeltraditie...52	
Conclusies.....	56
Bibliografie.....	60

Inleiding

Mogten deeze voorbeelden aan de Nederlandsche jeucht een voetspoor baanen, en dezelve leeren altoos gehoorzaam en deugtsaam te weezen, om zich de gunst des Hemels waardig te maaken, en dus zich ook met een duurzaam en wenschelyk geluk gezegent te zien, altoos bedenkende, dat het tydelijk, zoo wel als ‘t eeuwig welzijn, alleen gevestigd is, op eene onwankelbaare plichtbetrachting. (Van der Werken 1782b, p. 182)

De studie naar vroegmoderne kinderliteratuur ontsluit een gemeenschappelijk ideaal. Kinderromans en kinderdichtjes tonen een *monde idéal* waarin het goede wordt beloond en het slechte wordt bestraft. Het goede neemt de vorm aan van een maatschappelijk-godsdienstig bewustzijn, en het slechte is een gebrek daaraan. Het inleidende citaat van Maria Geertruid van der Werken, waarmee ze het nabericht van deel twee van haar kinderroman *De kleine Grandisson, of de gehoorzaame zoon* (1782) afsloot, onthult het motief achter deze moraal. De kinderroman en zijn ethische wetmatigheden moesten het kind ervan overtuigen dat hij erbij gebaat was om zich te gedragen naar het voorbeeld van de deugdzame leeftijdsgenootjes die de kinderauteur op papier zette. Van der Werken instrueerde haar lezers- en luisteraarspubliek in de gehoorzaamheid, de deugdzzaamheid, het geluk en de plichtbetrachting. Het voetspoor van *De kleine Grandisson* leidt naar een ideaalbeeld dat is doordrenkt met de contemporaine tijdsgeest.

Volgens de poëtica van Van der Werken, ook wel De Cambon-Van der Werken (Vuyk 2014), is dat een voetspoor van voorbeelden. De voorbeelden waaraan zij refereert zijn de deugdzame, en soms opvallend ondeugdzame, kinderpersonages die het universum van *De kleine Grandisson* tot leven laten komen. Deze voorbeelden van deugdzzaamheid tonen aan dat we met literatuur met een exemplarisch karakter te maken hebben. De deugdzzaamheid waarvan Grandisson en kompanen getuigen, lijkt op bepaalde momenten zelfs zo overdadig dat deze aan heiligheid grenst. Deze gedachte wordt nog aangrijpender in het licht van de remonstrantse geloofsovertuiging van Van der Werken (Vuyk 2014). Is Grandisson te beschouwen als een remonstrantse heilige? Als we vroegmoderne kinderromans als *De kleine Grandisson* inderdaad kunnen beschouwen als exemplarische literatuur over personages met een heilig karakter, dan roept dat in ieder geval de vraag op in hoeverre dit genre verwantschap vertoont met

heiligenlevens.

De kleine Grandisson (1782) is een aantrekkelijk startpunt voor deze vraag. Nergens maakt Van der Werken het exemplarische karakter van haar personages zo expliciet als in het citaat waarmee deze inleiding begint. In *De kleine Grandisson* volgen we de Nederlandse jongen Willem D. tijdens zijn verblijf bij een gastgezin in Engeland. Hij maakt daar kennis met de deugdzame Karel Grandisson en zijn broer, en ondeugdzame tegenbeeld, Eduard Grandisson, evenals zijn zachtzinnige zusje Emilia. Door middel van briefcorrespondentie verhaalt Willem aan zijn moeder zijn avonturen en de lessen die hij getrokken heeft. Het verhaal eindigt met een gunstig afloop voor alle personages, inclusief Eduard die uiteindelijk tot inzicht komt.

Een andere kinderroman van Van der Werken, die haast in één adem met *De kleine Grandisson* genoemd moet worden, is *De kleine Klarissa* (1790). *De kleine Klarissa* is het equivalent van *De kleine Grandisson* voor meisjes (Leemans & Johannes 2013, p. 516), en vertoont ook duidelijke overeenkomsten met zijn voorganger. Centraal in deze briefroman staat de twaalfjarige Klarissa van Volkershoven. De deugdzame Klarissa is een positief exempelfiguur dat duidelijk in contrast staat met haar zusje Charlotte, die als antiheld de rol van negatief exempelfiguur vervult. Charlotte is een voorbeeld dat toont hoe de lezer zich niet moet gedragen. De meeste brieven worden gezonden tussen de personages Henriëtte, Emilia en Sophia, en beschrijven de woorden en daden van Klarissa. Gedurende het verhaal ondergaat Klarissa een reeks onfortuinlijke gebeurtenissen en wordt haar deugdzaamheid op de proef gesteld, maar zij weet de episodes altijd tot een goed einde te brengen. De nederige Sophia en tragische Julia delen de positieve kwaliteiten van Klarissa, maar spelen een minder belangrijke rol in deze didactische geschiedenis. Dit verhaal verscheen naast *De kleine Grandisson* en wordt beschouwd als zijn vrouwelijke tegenhanger, waaruit de implicatie volgt dat Van der Werken twee verschillende publieksgroepen voor ogen had.

De studie naar deze kinderromans, waarvan *De kleine Klarissa* overigens ernstig onderbelicht is, is tot nu toe beperkt gebleven. De discussie over vroegmoderne kinderliteratuur is vooral gericht op vragen omtrent de wijze van instructie en het culturele kader rondom de pedagogie. Concepten als de pedagogische ruimte (Dekker 2007, pp. 154-156), *cognitive models* (Dietz 2016, p. 15) en de zogeheten *good practice* (Dietz 2013, p. 50) modelleren dan ook de discussie over vroegmoderne jeugdliteratuur. Onder de pedagogische ruimte verstaat men het geheel aan voorwaarden om te kunnen opvoeden, *cognitive models* zijn voorbeeldpersonages die hardop denken, en een *good*

practice is een succesvol praktijkvoorbeeld. Deze begrippen geven inzicht in de wijze waarop de pedagogische aard van kinderliteratuur moet worden beschouwd, maar zijn op slechts één aspect van de deze literatuur gericht. Er ontstaat zo een eenzijdig beeld van vroegmoderne jeugdliteratuur.

Bij de vraag wie de vroegste Nederlandse kinderauteur was, komt Hieronymus van Alphen voor de geest. Hij richtte zijn *Kleine gedigten voor kinderen* (1778) expliciet tot de pre-adolescente jeugd met het oogmerk zijn lezer, of luisteraar, op een vermakelijke manier te onderwijzen. In de bijdrage *Het vrolijk leeren* (Van Alphen 1998, p. 25) komt dit wellicht nog het sterkst naar voren: Van Alphen probeert zijn lezer ervan te overtuigen dat de studie toch wel de vermakelijkste vorm van spelen is. Hij verwerkt het principe van *utile et dulce* zo tot een grondbeginsel dat toegankelijk is voor kinderen. Dit concept van lering en vermaak zou de basis vormen voor de opkomende jeugdliteratuur.

De ontwikkeling van jeugdliteratuur in de late achttiende-eeuw is een sociaal-cultureel fenomeen met een ongekennde doorwerking. Vanaf 1760 valt er een forse toename te constateren in het aantal kinderboeken dat op de markt verschijnt, en de term ‘pedagogie’ stamt ook uit deze periode (Leemans & Johannes 2013, p. 503). Auteurs gingen zich ook specifiek op kinderen richten. Daarom bracht men nauwkeuriger onderscheidt aan tussen verschillende leeftijdscategorieën (Leemans & Johannes 2013, p. 504). Uit de inzichten van filosoof John Locke ontstond het principe van spelend leren (Leemans & Johannes 2013, p. 507), dat ook bij Van Alphen was terug te zien. De opvoeding ging een belangrijke rol spelen in de vorming van het kind dat als *tabula rasa* werd beschouwd (Leemans & Johannes 2013, p. 508). De overtuigingen van filosoof Jean Jacques Rousseau sorteerden in mindere mate effect (Leemans & Johannes 2013, p. 508). Rousseau geloofde dat opvoeding moest worden toegespitst op de eigenschappen van het kind, en dat een slechte maatschappij een goed kind kon bederven. Er ontstonden zo ook discussies naar aanleiding van de opkomst van de pedagogie. Deze pedagogische ontwikkelingen maken de achttiende eeuw tot een fascinerende periode in de geschiedenis van het kinderboek. De geschiedschrijving over het kinderboek in deze periode staat dan ook in het teken van de nieuwe inzichten. Dat is echter niet enkel positief.

Literatuurgeschiedenissen suggereren dat er buiten de pedagogie weinig perspectieven op historische jeugdliteratuur mogelijk zijn. De opkomst van jeugdliteratuur in de achttiende eeuw wordt bijvoorbeeld geïntroduceerd aan de hand

van de burgerlijke opvoeding (Leemans & Johannes 2013, p. 503) en de pedagogische verlichting (Buijnsters 1990, p. 192). Literatuurhistorici vertrekken vanuit de opvatting dat jeugdliteratuur werd geschreven om de jeugd te onderwijzen en te beschaven. De observatie dat het kinderboek dit doeleinde had, lijkt de discussieruimte te beperken.

De beschouwing van vroegmoderne kinderromans als religieuze literatuur heeft tot nu toe slechts in het licht gestaan van het idee dat deze werken het publiek moesten voorzien in godsdienstige instructie. De relatie tussen de kinderroman en de hagiografie is onontgonnen terrein. In hoeverre vertonen *De kleine Grandisson* en *De kleine Klarissa* van Maria Geertruid van der Werken verwantschap met de hagiografie? Op de beantwoording van die vraag leg ik me toe in dit onderzoek.

De suggestie dat er een verband bestaat tussen de exemplarische kinderroman en de hagiografie is niet uniek aan dit onderzoek. Zo stelt boekhistoricus P.J. Buijnsters in literatuurgeschiedenis *De hele Bibelebontse berg* (1990):

De voorbeeldige Klarissa krijgt tegen deze achtergrond steeds meer het karakter van een heilige. Het moet daarom interessant zijn om na te gaan in hoeverre exempels van deugdzaamheid als *De kleine Grandisson* en *De kleine Klarissa* verwantschap tonen met de traditionele hagiografie. Mogen we Grandisson, Klarissa en hun soortgenoten de gesecculariseerde heiligen van de Verlichting noemen? Zeker is wel dat aan hun grondbesef een christelijk normbesef ten grondslag ligt. (Buijnsters 1990, 213)

De term ‘gesecculariseerde heiligen’ vereist nadere analyse. Buijnsters lijkt zich hier haast schuldig te maken aan een *contradictio in terminis* die voorbijgaat aan de religieus-maatschappelijke context waarin de genoemde werken begrepen moeten worden. Kunnen we nog spreken van enig verband tussen deze voorbeeldige kinderen en de heiligen uit hagiografieën als we heiligheid loskoppelen van het geestelijke domein? Om deze vraag naar tevredenheid te kunnen beantwoorden, zal ik het discours over heiligheid en de betekenis van hagiografische heiligheid in het theoretisch kader verkennen. Daarop volgt de analyse van de casussen met het oog op de wijze waarop deze zich verhouden tot de hagiografie. Vervolgens plaats ik deze kinderboeken in een literair-historisch kader dat aansluit bij de hoofdvraag. Uit de conclusie zal namelijk blijken dat de resultaten van dit onderzoek op meer betrekking hebben dan enkel de casussen.

1. Conceptualisering van heiligheid

De term ‘hagiografie’ duidt naast de beschrijving van heiligenlevens ook op de wetenschap die zich op de bestudering van heiligenlevens toelegt (Ensie 2017). Ik betrek geen specifieke beschrijvingen van heiligenlevens bij de vergelijking die centraal staat in dit onderzoek. Het lijkt mij namelijk zeer onwaarschijnlijk dat de gekozen kinderromans gebaseerd zijn op specifieke heiligenlevens, hoewel de gelijkenis tussen de naam Klarissa en de naam van de heilige Clara een opmerking waard is. Daarbij is het ook interessant dat Samuel Richardson, de auteur wiens werk *Van der Werken* inspiratiebron vormde (Van der Werken 1782, p. VII), een briefroman getiteld *Clarissa, or the history of a young lady* (1747-1748) schreef (Leemans & Johannes 2013, p. 370). Deze observatie zet aan tot verder onderzoek maar is niet relevant genoeg om bij deze scriptie te betrekken. De bestudering van heiligenlevens is wel relevant voor dit onderzoek. Met name de wijze waarop vitae zijn gestructureerd en de weergave van heiligen in vitae zijn interessante punten van analyse.

Het verband tussen het kind en heiligheid is overigens niet vreemd. Er zijn namelijk meerdere voorbeelden van kinderen die tot heilige zijn bestempeld. Kinderheiligen als Agnes van Rome (Goosen 1992, p. 18), Dymphna van Geel (Goosen 1992, p. 105) en Eulalia van Mérida (Goosen 1992, pp. 113 - 114) verdienden op jonge leeftijd hun plaats in de hemel. Kenmerkend is de standvastigheid die ze hadden in hun geloofsovertuiging, ondanks de beproevingen die ze moesten doorstaan. Agnes van Rome werd naakt in een bordeel geplaatst, overleefde de brandstapel en werd uiteindelijk in haar keel gestoken, omdat ze vasthield aan haar liefde voor Christus. Dymphna van Geel werd door haar heidense vader vermoord nadat zij weigerde met hem te trouwen. Eulalia van Mérida werd op brute wijze gemarteld en uiteindelijk onthoofd vanwege haar geloof in Christus. Deze kinderen leven voort in de literatuur vanwege hun omgang met aardse beproevingen en hun bereidheid om het grootst voorstelbare offer te leveren. Het pedagogisch potentieel van hun geschiedenissen is waarschijnlijk een belangrijke reden voor de overlevering van deze verhalen.

De algemene definitie van een heiligenleven spreekt voor zich: een heiligenleven is de beschrijving van het leven van een heilige. De moeilijkheden ontstaan als we ons afvragen wat we precies onder een heilige dan wel een beschrijving verstaan. Bij die tweede kwestie zal ik niet stilstaan, omdat de beschrijvende aard van

kinderromans voor zichzelf spreekt. Kinderromans zijn namelijk beschrijvingen van kinderverhalen. Het wetenschappelijk discours rondom heiligheid is te uitvoerig om volledig te analyseren. Ik leg daarom de nadruk op de wijze waarop dit zich verhoudt tot de centrale kwestie van deze scriptie, en hoe dit discours aantoont dat heiligheid een contextueel begrip is. De sociale dimensie van heiligheid wekt vooral mijn interesse.

1.1 Heiligheid in theorie

Er doen uiteenlopende definities van heiligheid de ronde. Deze definities variëren van gecanoniseerde heiligheid tot gesecculariseerde heiligheid. Hoewel deze begrippen niet zijn ontleend aan secundaire literatuur, geven ze inzicht in de verschillende manieren waarop heiligheid kan worden opgevat. Onder gecanoniseerde heiligheid versta ik heiligheid die is gecanoniseerd door de Rooms-Katholieke kerk. Onder gesecculariseerde heiligheid versta ik heiligheid die is ontkoppeld van het seculiere domein. De verkenning van de discussieruimte tussen die twee uiteinden relativeert de scheidslijn tussen deugdzaamheid en heiligheid. Met deze paragraaf schets ik een beeld van de manieren waarop heiligheid wordt gedefinieerd zodat ik grip kan krijgen op de manieren waarop heiligheid tot uiting komt in *De kleine Grandisson* en *De kleine Klarissa*. Op basis van de secundaire literatuur verwoord ik mijn eigen inzichten en de wijze waarop deze zich verhouden tot de casussen.

Het discours over heiligheid is het begrijpen als een spectrum. Het spectrum van heiligheid is niet een spectrum over de mate waarin iemand heilig kan zijn, maar een spectrum met verschillende opvattingen over wat iemand heilig maakt. Dit spectrum weergeeft dus het discours over heiligheid. De vakliteratuur bevat veel afwijkende perspectieven als het aankomt op heiligheid, en deze perspectieven krijgen zelden een naam toegekend. Om een overzicht te krijgen van deze perspectieven, hanteer ik daarom mijn eigen termen. Ik begin bij heiligheid in de strengste zin, die meestal de eerste associatie vormt bij het gebruik van de term ‘heilige’. Deze vorm van heiligheid heb ik gecanoniseerde heiligheid genoemd omdat deze zich laat kenmerken door canonisatie door de Rooms-Katholieke kerk.

Gecanoniseerde heiligheid is toegekend door de Rooms-Katholieke kerk. Het proces van heiligverklaring gebeurt middels een schriftelijke heiligverklaring en een mondelinge declamatie (Sarno z.j.). De voorwaarden voor heiligverklaring zijn

zaligverklaring en de toeschrijving van een wonder aan de heilige. Heiligheid is in deze zin een toekenning in een binaire oppositie. Een individu is heilig of niet heilig, zonder verdere speelruimte. Hoewel dit kan worden gezien als de enige accurate definitie van heiligheid, is het belangrijk om te erkennen dat niet alle heiligenlevens betrekking hebben op gecanoniseerde heiligen. Vanuit een literair-historisch standpunt lijkt heiligheid in de enge zin daarom geen afdoend begrip te zijn. Deze kwestie is genuanceerder als ik mijn positie op het spectrum enigszins verplaats.

Men kan namelijk ook binnen deze binaire oppositie gradaties hanteren. Een niet-heilig individu kan heiliger zijn dan een ander niet-heilig individu, evenwel als een heilig individu heiliger kan zijn dan een ander heilig individu. Hoewel deze conceptualisering verder gaat dan de kern van het Rooms-Katholieke doctrine, ontstaat er nog geen conflict met de populaire conceptie van heiligheid. Een heilige is namelijk ook wel te verstaan als iemand die in zijn leven een bijzonder mate van rechtschapenheid en gelovigheid heeft vertoond (el-Fers 2007, p. 5). Er is dus sprake van een niveau van bepaalde karaktereigenschappen. Daaruit volgt de implicatie dat heiligen kunnen verschillen in de mate waarin ze blijf geven van deze karaktereigenschappen, en datzelfde geldt uiteraard voor niet-heiligen. Het is dus geen heiligschennis om te stellen dat heiligheid een relatief begrip is.

Het water wordt troebeler als we Rooms-Katholieke canonisatie niet beschouwen als een voorwaarde voor heiligheid. We arriveren dan bij de andere kant van het spectrum van heiligheid. Men denke bijvoorbeeld aan zogeheten *living saints*: personen wier leven aan de vigerende heiligheidsnormen beantwoordt en die daarom ook een bepaalde mate van verering genieten, onafhankelijk van de goed- of afkeuring van officiële kerkelijke instanties (Exalto 2005, p. 32). Als ik die lijn doorzet, kan ik zelfs stellen dat heiligheid geen religieuze term hoeft te zijn. Ik neutraliseer dan heiligheid: ik koppel het los van het gelovige (Frijhoff 1990, p. 32). Historicus Willem Frijhoff gebruikt de term 'neutralisatie' om zijn beschouwing van heiligheid te duiden. Hij benadrukt de relativiteit van heiligheid. Heiligheid is volgens hem geen volmaaktheid, maar voorbeeldig gedrag op menselijke maat (Frijhoff 1990, p. 33). De meest radicaal voorstelbare interpretatie van heiligheid is dat deze door ieder individu kan worden toegekend. Een individu is dan heilig omdat iemand hem als heilig beschouwt, en we kunnen dan ook wel stellen dat hij heilig is voor die persoon in kwestie.

Toch lijkt het mij beter om heiligheid niet te beschouwen als een concept dat alleen plaatsheeft in een kader van individualiteit. Heiligen genieten namelijk hun titel binnen een

groep omdat ze de waarden van die groep belichamen (Frijhoff 1990, p. 1). ‘Heilig’ is dan al wat door een groep als heilig wordt erkend (Frijhoff 1990, p. 8). Heiligen spelen zo een belangrijke rol in de continuatie van de cultuur en het opvoeden van de toekomstige generatie (Frijhoff 1990, p. 8). Deze sociaal-culturele visie op heiligheid is bijzonder interessant voor de analyse van de casussen. De relatie tussen deze conceptualisering van de heilige en de deugdzame personages in vroegmoderne kinderromans is helder. De heilige fungeert als didacticus. Hij onderwijst de groep niet slechts in godsdienstigheid, maar ook in een bepaald bewustzijn dat uniek is aan de cultuur waarin hij wordt vereerd. Karel Grandisson en zijn soortgenoten hebben dezelfde functie.

Frijhoff legt tevens de criteria van heiligheid vast: martelaarschap of de heldhaftige beoefening van deugden, rechtzinnigheid in de leer, gehoorzaamheid aan het gezag en de associatie met wonderen (Frijhoff 1990, p. 4). Met uitzondering van het laatste punt, vermoed ik dat deze voorwaarden in min of meerdere mate aanwezig zijn in het corpus. De heiligverklaring, zo stelt Frijhoff, is bovendien niet universeel maar maatschappelijk gesitueerd (Frijhoff 1990, p. 4). Dit is een belangrijk punt dat ik in mijn achterhoofd houd gedurende het onderzoek: heiligheid vindt plaats in een maatschappij met zijn eigen cultuur en religieuze referentiekader. Heiligheid kan zo vorm krijgen in gedragsmodellen die niet in het monopolie van de kerkelijk erkende heiligen zijn (Frijhoff 1990, p. 6). Aan de hand van dat inzicht, definieer ik gesecculariseerde heiligheid: gesecculariseerde heiligheid is een vorm van heiligheid die losstaat van de officiële instanties van de kerk. Frijhoff maakt tevens een claim die ik met deze scriptie onderzoek: gereformeerde verhalen tonen dezelfde kenmerken als Rooms-Katholieke exempla en heiligenlevens, zowel naar opbouw als naar toon en voorbeelden (Frijhoff 1990, pp. 9-10).

De beschouwing van heiligheid is dus een spectrum en mijn beschouwing van heiligheid is afhankelijk van dat spectrum. Gecanoniseerde heiligheid is een te nauw begrip om bij dit onderzoek te betrekken. Karel en Klarissa maken namelijk geen onderdeel uit van de Rooms-Katholieke canon van heiligen. Omwille van de academische integriteit van dit onderzoek, blijf ik wel uitgaan van de godsdienstige achtergrond van heilige. Het heeft immers weinig zin om mijn conclusie enkel te baseren op de vraag of ik de voorbeeldige individuen van de gekozen casussen dermate deugdzam vind dat ik ze als heiligen beschouw. Daarnaast wil ik de religieuze achtergrond van het begrip ‘heiligheid’ niet ontkennen. Ik heb hier een drietal redenen voor.

Ten eerste omdat deze achtergrond fundamenteel is voor de hagiografie, het genre waarmee ik het corpus vergelijk. De opzet van dit onderzoek zou weinig steek houden als

ik 'hagiografie' zou beschouwen als een begrip zonder godsdienstige achtergrond. Ten tweede omdat gelovigheid ook in achttiende-eeuwse kinderromans van cruciaal belang is. Gelovigheid is zelfs een facet van de driedeling die het pedagogische doeleinde van achttiende-eeuwse kinderliteratuur karakteriseert: de opvoeding 'als mensch, als christen en als burger.' (Leemans & Johannes 2013, p. 511). Ten derde omdat volledige ontkenning van deze religieuze achtergrond niet noodzakelijk is om de voorbeeldige individuen uit achttiende-eeuwse kinderromans 'de gesecculariseerde heiligen van de Verlichting' (Buijnsters 1990, p. 213) te noemen. De term 'gesecculariseerde' hoeft namelijk niet te impliceren dat godsdienstigheid afwezig is in het wereldbeeld van deze individuen. Ik beschouw het proces van secularisatie immers als de loskoppeling van de officiële instanties van de kerk in plaats van de loskoppeling van de godsdienst algeheel.

Heiligheid beschouw ik dus als een sociaal-cultureel begrip met een godsdienstige achtergrond dat niet afhankelijk is van de Rooms-Katholieke canonisatie. Met deze beschouwing kunnen de casussen als hagiografieën gelezen worden. Om hun verwantschap met de hagiografie te toetsen, is echter een gedefinieerd beeld van de hagiografie nodig. Het uitgangspunt in mijn analyse van dat beeld is de hoofdvraag: In hoeverre vertonen *De kleine Grandisson* (1782) en *De kleine Klarissa* (1790) van Maria Geertruid van der Werken verwantschap met de hagiografie? Om deze vraag te beantwoorden, moet ik vooral kijken naar de verwantschap die Karel en Klarissa tonen met de heiligen in hagiografieën. Hoe presenteert de hagiograaf de heilige en zijn levensloop? Uit praktische beweegredenen hanteer ik een aparte werkdefinitie van heiligheid: heiligheid is een reeks kenmerken en karaktereigenschappen die wordt gedemonstreerd door heiligen in hagiografieën. Met deze definitie onderzoek ik de kenmerken van hagiografische heiligheid.

1.2 Hagiografische heiligheid

Hoofdzakelijk bestaat mijn onderzoek naar hagiografische heiligheid uit twee delen. Ik neem de structuur van heiligenlevens onder de loep, en kijk naar de kenmerken van de heiligen in heiligenlevens. Deze twee delen hangen samen omdat ik de wijze waarop het leven van een heilige is gestructureerd ook beschouw als een kenmerk van de desbetreffende heilige. Ik baseer mij niet op specifieke heiligenlevens maar ik maak

gebruik van secundaire literatuur over heiligenlevens. Mijn aandacht gaat vooral uit naar studies over Nederlandse heiligenlevens. Helaas is de secundaire literatuur tamelijk summier op dat vlak. Het meest concrete referentiepunt is de structuur van heiliglevens zoals deze werd beschreven door literair historicus Ludo Jongen in zijn studie *Heilig in de Lage Landen. Herschreven levens* (2005). Jongen stelt dat heiligenlevens in vier structuurpunten onderverdeeld kunnen worden (Jongen 2005, p. 19). Het heiligenleven vangt uiteraard aan met de geboorte en jeugd van de desbetreffende heilige. God kan zowel vóór als na de geboorte de bijzonderheid van het individu in kwestie aankondigen. Jongen stelt dat de heilige in zijn jeugd twee wegen kan bewandelen. Hij kan een voorbeeld van deugdzaamheid zijn of het tegenovergestelde. In het tweede geval vormt de (vroege) jeugd de opbouw naar een moment van inkeer.

Het tweede punt dat Jongen opmerkt, heeft betrekking op de woorden en daden waarmee een heilige God behaagt (Jongen 2005, pp. 19-20). Aan deze woorden en daden gaat volgens Jongen een 'scharnierpunt' vooraf. Voor heiligen die ondeugdzaam waren in hun jeugd gaat dit scharnierpunt met spektakel gepaard. Dat resulteert in de genadige inkeer van de heilige in kwestie. In het geval van heiligen die deugdzaam waren in hun jeugd lijkt Jongens keuze voor de term 'scharnierpunt' minder gepast. De overgang van hen verloopt, in de woorden van Jongen, vrijwel onmerkbaar. Er komt in ieder geval een moment waarna de heilige demonstreert dat hij een heilige is. Uit de deugden waaraan de heilige uiting geeft tijdens zijn periode van gedemonstreerde heiligheid kan ik voorzichtig opmaken wat een heilige een heilige maakt. Jongen noemt tien deugden in totaal. De eerste drie zijn de goddelijke deugden: geloof, hoop en liefde. Daarna volgt het viertal kardinale deugden: rechtvaardigheid, standvastigheid, matigheid en voorzichtigheid. Kuisheid, gehoorzaamheid en nederigheid voltooien het rijtje. De heilige kan worden geassocieerd met wonderen tijdens het leven op aarde maar dit is geen noodzakelijke voorwaarde.

Na het leven komt de dood (Jongen 2005, p. 20). Het slaan van zijn laatste uur komt meestal niet als een verrassing voor de heilige. Hij heeft hierdoor de tijd om vaarwel te zeggen. Jongen maakt onderscheid tussen het overlijden van martelaren en belijders. De dood van de martelaar is vaak spectaculair. Belijders bevinden zich meestal op hun sterfbed in het gezelschap van bekenden. Het heengaan van de heilige kan worden gedocumenteerd. Zijn laatste woorden kunnen bijvoorbeeld worden genoteerd, of omstanders kunnen getuigen van zijn hemelgang en de engelen die deze faciliteren.

De periode na de dood lijkt weinig relevant voor dit onderzoek. Er vinden namelijk geen postume wonderen plaats in de casussen. In de nabijheid van het graf van heiligen kunnen in ieder geval wonderen plaatsvinden, die bewijzen dat de heilige in contact staat met God (Jongen 2005, p. 20). Hierom komen mensen naar graven om bijvoorbeeld genezing voor een ziekte of kwaal te vinden. Buiten deze vierdelige structuur ligt weinig vast (Jongen 2005, p. 19).

Jongen besteedt ook aandacht aan de hoofdcategorieën van de verschillende soorten heiligen (Jongen 2005, pp. 15-17). Hij neemt de heiligen die afkomstig zijn uit de Bijbel bijvoorbeeld samen in de categorie Bijbelse heiligen. De heiligen die omwille van hun geloofsovertuiging zijn gestorven, zijn martelaren. Heiligen die omwille van hun geloofsovertuiging afzagen van het huwelijk of seksuele omgang zijn maagden. Heiligen die tijdens hun leven het geloof in Christus in woord en daad uitdroegen, zijn belijders. Zij stierven veelal op het sterfbed. Hoewel Jongen impliceert dat deze christenen in hun leven gemarteld zijn en expliciteert dat vrouwen niet tot deze categorie behoren, blijkt de term ‘belijders’ nog het meest toepasselijk voor dit onderzoek. Ik heb het namelijk niet over heiligheid die blijkt uit de Bijbel, standvastigheid ten tijde van het overlijden of vrijwillig celibaat, maar over heiligheid die blijkt uit de wijze van spreken en denken.

Aan kinderheiligen besteedt Jongen geen aandacht in zijn inleiding. Het lijkt mij toch verstandig om een blik te werpen op de kinderheilige en zijn betekenis. Een interessant aanknopingspunt is de relatie tussen de betekenis van het kind in de hagiografie en het kind in de vroegmoderne kinderroman. Hagiografen gebruiken kinderen als symbolen voor de potentie tot groei en hernieuwing (Horn 2009, p. 262). De *agency* van kinderen in de kerk, ook wel hun handelingsvermogen, en hun participatie in het algemeen zou kunnen bijdragen aan de verbetering van de kerk. Zo kunnen we de rol die kinderen spelen binnen de traditie van martelaarschap begrijpen (Horn 2009, pp. 278-279). Als ik ‘hagiografen’ in het bovenstaande vervang door ‘kinderauteurs’ en ‘kerk’ door ‘maatschappij’, ontstaat er een beeld van de manier waarop kinderromans zich tot hagiografieën verhouden. Daarnaast speelde de kerk voor vroegmoderne kinderauteurs een belangrijke rol.

De structuur van heiligenlevens, de deugden waaraan heiligen uiting geven en de maatschappelijke situering van heiligheid spelen belangrijke rollen in de analyse van de casussen. De belangrijkste vaststelling is dat heiligheid vorm krijgt binnen een bepaalde context. Als ik een vorm van heiligheid binnen het corpus herken, dan zal deze

gegarandeerd overeenkomsten vertonen met heiligheid in hagiografieën, maar ook zijn eigen karakter hebben, bepaald door het referentiekader van Van der Werken en de maatschappij waarin zij schreef.

1.3 Van der Werken en de piëtistische traditie

Als deze kinderromans als protestantse hagiografieën beschouwd kunnen worden, dan kan ik hun auteur wellicht kenschetsen als een hagiograaf. Het staat in ieder geval vast dat haar remonstrantse geloofsovertuiging een belangrijke rol speelde in het leven van Maria Geertruid van der Werken. Haar moeder, Alida van der Werken, stamde uit een belangrijk predikantengeslacht dat meerdere predikanten aan het Remonstrantse Broederschap had geleverd (Vuyk 2000, p. 122). Dier echtgenoot, Jan van der Werken, was werkzaam als predikant. Dirkje van der Werken, de tante van Jan oftewel de groottante van Maria, was gehuwd met een prediker te Hoorn geheten Adriaan Peltenburg. Het echtpaar Peltenburg-Van der Werken zette Jan van der Werken aan tot een studie aan het remonstrants seminarium in Amsterdam (Vuyk 2000, p. 122). Hoewel zowel Jans studietijd als zijn loopbaan als predikant niet zonder de nodige capriolen verliep (Vuyk 2000, p. 122), lijkt het gedrag van haar vader Maria Geertruid van der Werken juist gestimuleerd te hebben om een beter leven te leiden.

Een levensbeschrijving Maria Geertruid van der Werken zou in ieder geval aanzienlijk voorbeeldiger zijn dan een levensbeschrijving van haar vader. Zij was, zover bekend, haar leven lang lid van de Remonstrantse Broederschap (Vuyk 2000, p. 141) en stond ingeschreven bij de Haagse remonstrantse gemeente (Vuyk 2000, p. 142). Ze deed veel aan de opvoeding haar zoon Jean Jacques, zoals blijkt uit zijn vroege lidmaatschap als diaken en lid van de kerkenraad. Haar toewijding tot het geloof vormt een rode draad in haar oeuvre (Vuyk 2000, p. 142). Dat oeuvre vormt mijns inziens het beste argument om Van der Werken als een piëtist te labelen: een beoefenaar van de vroomheidsbeweging van het piëtisme.

Deze beweging kenmerkt zich door een hernieuwde aandacht voor de beoefening van de vroomheid (Van Lieburg 1991, p. 9). Vuyk spreekt van een *praxis pietatis* die uit de literatuur van Van der Werken spreekt (Vuyk 2000, p. 143) en inderdaad, de morele drang om goed te handelen die gegrond is in een onwankelbare plichtbetrachting vormt voor Van der Werken expliciet de hoofdzaak, zoals blijkt uit de

voorwoorden bij haar kinderboeken. De ware godsvrucht bestaat uit gedrag dat van onze bestemming getuigt, aldus Van der Werken (Vuyk 2000, p. 144).

De plaats van deze strenge, gedragsgerichte filosofie van Van der Werken in de gereformeerde Republiek brengt mij tot merkwaardige observaties omtrent de aard van haar kinderromans. Om de verwantschap van de *De jonge Grandisson* en *De kleine Klarissa* met de hagiografie te bepalen, moet ik eerst de relatie van deze kinderromans tot hun religieuze context vaststellen. Van der Werken's geloofsovertuiging met de nadruk op de beoefening van de vroomheid, ofwel de *praxis pietatis*, was immers geen unicum. In de Republiek van de achttiende eeuw moet de strenge beoefening van de vroomheid in de hoek van de gereformeerde piëtisten gezocht worden. Hoewel de term 'piëtist' destijds een andere, beduidend negatieve, invulling van geestdrijver kreeg, blijkt dit begrip het meest toepasselijk om de aanhangers van de internationale stroming van het piëtisme te duiden (Van Lieburg 1991, p. 9). Er mogen dan geen bekende verwijzingen zijn naar Van der Werken in de context van het piëtisme, maar het is belangrijk dat de term 'piëtist' eerder een subjectief oordeel betreft dan een toetsbare toekenning. Het gaat hier om een kerkhistorische opleving van vroomheid en een vernieuwde interesse in het nastreven van deugdzaamheid, en niet zozeer om een religieuze stroming met zijn eigen theologie (Van Lieburg 1991, 9). Vooral interessant is de culturele doorwerking die het piëtisme had in het literaire domein.

Deze doorwerking blijkt bijvoorbeeld uit piëtistische egodocumenten (Van Lieburg 1991, p. 14). Piëtistische dagboeken, memoires en levensbeschrijvingen geven inzicht in het opgepoetste leven van exemplarische individuen en verschaffen de lezer met nastrevenswaardige voorbeelden. Met name levensbeschrijvingen zijn meestal deels fictief, of schetsen tenminste een smetteloos beeld van het individu in kwestie. Het interessante aan piëtistische literatuur is dat deze eerder gericht was op de geloofspraktijk van simpele zielen en dat deze ontspringt aan dogma's of grote theologische kwesties (Van Lieburg 1991, p. 176). Zoals het piëtisme gericht is op de verbetering van het handelen van het individu, is piëtistische literatuur gericht op het exemplarisch handelen van een individu.

Op literair-historisch vlak kunnen we ook wel spreken van een exempeltraditie die ontstond in het verlengde van een kerkhistorische stroming. In het licht van de hoofdvraag van dit onderzoek, probeer ik te achterhalen of we een verband kunnen leggen tussen de deugdzaame kinderen in de kinderromans van Van der Werken en de piëtisten in egodocumenten. Het gaat mij niet zozeer om de vraag of Van der Werken

zich direct liet inspireren door egodocumenten, maar mijn interesse gaat vooral uit naar de hypothese dat de levensbeschrijvingen in *De jonge Grandisson* en *De kleine Klarissa* verwantschap vertonen met dit soort documenten.

De hypothese dat ze verwantschap vertonen, is met name gebaseerd op een bijzonder relevante tak van de traditie van het piëtistische egodocument: de levensbeschrijving van gereformeerde kinderen. Gelukkig heeft ook dit fenomeen een afzonderlijke studie gekregen: *Ter edeler staat geschapen. De levens- en sterfbeschrijvingen van gereformeerde kinderen* (Groenendijk & Van Lieburg 1991). Deze levens- en sterfbeschrijvingen zijn herinneringen aan bestaande kinderen die ten overlijden kwamen. Een opvallend verschil met de casussen valt in het oog: de deugdzame, fictieve hoofdfiguren in de kinderromans van Van der Werken overleven hun geschiedenis wel.

De verschillen tussen deze levensbeschrijvingen en verhalen als *De kleine Grandisson* en *De kleine Klarissa* zijn echter niet zo significant als deze in eerste instantie lijken. Levensbeschrijvingen gaan weliswaar over bestaande personen, maar de objectiviteit van deze geschiedenissen is veelal niet meer dan een dun laagje vernis. Dit type verhaal fungeert eerder als een eerbetoon en herinnering aan de desbetreffende persoon, dan als een biografische documentatie van diens levensloop. Net als kinderromans zijn levensbeschrijvingen dus te beschouwen als werken van fictie. Levensbeschrijvingen van overleden kinderen speelden waarschijnlijk ook een belangrijke rol in het rouwproces van ouders. Hoewel zulke levensbeschrijvingen niet waren vormgegeven als romans en wel op de werkelijkheid waren gebaseerd, is de gelijkenis tussen deze en kinderromans niet ver te zoeken.

De kinderen in zulke levensbeschrijvingen waren, net als de kinderen in De kinderromans van Van der Werken, heel gewoon (Groenendijk & Van Lieburg 1991, p. 63). Er is sprake van zeer jonge mensen die 'heerlijke blijken van genade en godzaligheid' lieten zien in hun leven en op hun sterfbed (Groenendijk & Van Lieburg 1991, p. 63). Ze waren religieuzer en wijzer dan hun tijdsgenoten en hun gedocumenteerde levens zijn de bewijsvoering daarvoor. Bij een aantal kinderen leidde dit tot 'tot uitzonderlijk religieuze vroegrijpheid' (Groenendijk & Van Lieburg 1991, p. 63). Deze algemene omschrijving van de hoofdfiguren van dit genre is volledig toepasbaar op deugdzame kinderen in kinderromans. Hetzelfde geldt voor de vaststelling dat de meeste kinderen bekeerd waren zonder een ingrijpend bekeringsmoment te hebben meegemaakt (Groenendijk & Van Lieburg 1991, p. 63). Dit

genre houdt tevens verband met wat historici L.F. Groenendijk & F.A. van Lieburg aanduiden als ‘gevoelspiëtisme’: vroomheid die in de beoefening van plichten en deugden een grond voor de zaligheid meende te hebben (Groenendijk & Van Lieburg 1991, p. 65). Dit gevoelspiëtisme heeft ook een plaats in de kinderromans van Van der Werken.

De beschouwing van de piëtistische levensbeschrijving is een belangrijke kwestie. Groenendijk & Van Lieburg gebruiken de term ‘gereformeerde kinderbiografie’ (Groenendijk & Van Lieburg 1991, p. 12). Enkele hoofdstukken later maken ze echter onderscheid tussen deze exempl verhalen en biografieën, wanneer ze stellen dat er geen biografieën van de desbetreffende gereformeerde kinderen zijn gemaakt omdat deze kinderen te gewoon waren (Groenendijk & Van Lieburg 1991, p. 63). Volgens mij volstaat de term ‘biografie’, die ook letterlijk vertaalt naar levensbeschrijving, maar moet ook erkend worden dat dit soort levensbeschrijvingen lang niet zo omvangrijk zijn als conventionele biografieën.

Groenendijk & Van Lieburg plaatsen deze levensbeschrijvingen in een christelijke exempltraditie en stellen dat de protestanten niet radicaal met de exempltraditie braken, maar deze voorzetten in verhalen over protestantse martelaren (Groenendijk & Van Lieburg 1991, pp. 12-14). Protestantse kindermartelaren vertonen een reeks kenmerken die werden opgesomd door een achttiende-eeuwse pastoor: ze zijn al vroeg genadig, onderscheiden zich door hun afkeer van liegen en het misbruik van Gods naam, onttrekken zich van kinderen die zich daaraan schuldig maken, bidden graag in de kerk, zijn graag in de aanwezigheid van andere godsvruchtige mensen en lezen graag de Bijbel en andere stichtelijke boeken (Groenendijk & Van Lieburg 1991, p. 65). De voorbeeldige kinderen in de kinderromans van Van der Werken delen deze kenmerken grotendeels. Er is dus een interessante gelijkenis aanwezig.

Fundamenteel voor dit onderzoek is de reden voor deze gelijkenis. Ik zou kunnen veronderstellen dat Van der Werken, in de gereformeerde kringen waarin zij zich begaf, in aanraking gekomen was met dit genre en dat zij haar bekendheid met de levensbeschrijving, hetzij bewust, hetzij onbewust, meenam in het schrijfproces. Toch lijkt dit mij niet de meest plausibele verklaring. Er begint in de vakliteratuur namelijk een beeld te ontstaan dat er in de vroegmoderne Republiek een exempltraditie tot stand kwam die is te beschouwen als een gereformeerde voortzetting van de Rooms-Katholieke hagiografie. De piëtistische traditie van levensbeschrijvingen, de kinderromans van Van der Werken, en haar verhouding tot het piëtisme vormen zo

interessante vraagstukken binnen een grotere kwestie. Om deze nader te analyseren, zet ik dit onderzoek voort met de analyse van het primaire materiaal.

2. *De kleine Grandisson* en *De kleine Klarissa* als hagiografieën

De hagiografie heeft, zoals uit het theoretisch kader bleek, meer kenmerken dan enkel het inbegrip van een voorbeeldig personage. Voor het onderzoek naar het primaire materiaal, lijkt het mij nog het verstandigst om de vier structuurpunten van Jongen als analysemodel te hanteren: de geboorte, de woorden en daden, de dood en het leven na de dood. Zijn de vier structuurpunten terug te vinden in *De kleine Grandisson* en *De kleine Klarissa* en, indien ze aanwezig zijn, hoe wordt invulling aan deze gegeven? Het is belangrijk om in het achterhoofd te houden dat deze structuurpunten geen model vormen waarmee hagiografen aan de slag gingen. Het betreft hier een poging van Jongen om de hagiografie te deconstrueren en hij erkent dan ook dat de vier structuurpunten niet consistent aanwezig zijn. Hetzelfde geldt uiteraard voor de concrete uitwerking van deze punten. Jongen stipt bijvoorbeeld een tiental deugden aan waarvan de heilige blijkt geeft, maar de aanwezigheid van al deze deugden is geen criterium voor de classificatie als hagiografie.

Ik verwacht aanzienlijke verschillen tussen de hagiografie en de casussen. Deze verschillen zijn wellicht nog interessanter dan de overeenkomsten omdat ze teruggaan op de ontstaanscontext van de kinderromans. Hoewel Van der Werken hoogstwaarschijnlijk wel bekend was met de hagiografie, lijkt het mij niet plausibel dat zij haar kinderromans bewust modelleerde naar het heiligenleven. Met betrekking tot de verwantschap die vroegmoderne kinderromans met de hagiografie vertonen, zoek ik eerder naar een verklaring aan de hand van het genre, dan aan de hand van de specifieke werken die ik onderzoek. Ik hoop dan ook dat dit onderzoek toepasselijk blijkt voor andere kinderromans die niet van de hand van Van der Werken komen. Toch blijft de auteur relevant voor de analyse. De bevindingen die ik over haar deed in de vorige paragraaf, en mijn bevindingen over haar relatie tot de piëtistische traditie, zijn essentieel voor de primaire analyse van haar werk. In de analyse probeer ik zowel oog te hebben voor verklaringen op het niveau van de auteur, als verklaringen op het niveau van het genre.

Mijn primaire onderzoek begint bij *De kleine Grandisson* vanwege de

hoeveelheid aandacht die al aan dit werk is besteed. Het lijkt mij verstandig om aan te vangen met een werk waarmee de gemiddelde lezer enigszins bekend is. Bij de analyse van *De kleine Klarissa* houd ik hetzelfde onderzoeksmodel aan, zodat de twee analyses gelijkvormig zijn en er geen verschillen ontstaan op basis van verschillende analysemethoden. De publicatie uit 1782 van *De kleine Grandisson* bestaat uit een tweetal delen en *De kleine Klarissa* bestaat uit één deel. Aan het einde van deze tweede roman staat echter wel aangegeven dat *De kleine Klarissa* deel één was (Van der Werken 1790, p. 293). Helaas is er geen tweede deel van *De kleine Klarissa* bekend. Wellicht raakte Van der Werken gedemotiveerd vanwege het geringe succes dat *De kleine Klarissa* genoot, zijn de weinige kopieën van het tweede deel verloren geraakt, heeft dit nooit de drukpers bereikt, of ontbeerde Van der Werken de mogelijkheid om het vervolg te schrijven nadat zij in de late jaren 1790 van de radar verdween (Vuyk 2014). Hoewel het onderzochte tekstmateriaal van *De kleine Klarissa* kleiner is dan dat van *De kleine Grandisson*, vermoed ik dat *De kleine Klarissa* zich voor een diepgaandere analyse leent. *De kleine Klarissa* bevat namelijk een aantal interessante sterfscènes. Deze twee werken vertonen overigens veel overeenkomsten die wel in het onderzoek naar *De kleine Klarissa* benoemd zullen worden maar enkel in de analyse van *De kleine Grandisson* geanalyseerd worden, zodat ik niet op te veel redundantie stuit.

Voordat ik onderzoek verricht naar de verwantschap van *De kleine Grandisson* met de hagiografie, begin ik met een lezing van dit werk als hagiografie. Uiteraard zal ik niet het hele werk kunnen behandelen. Om toch een zo omvattend mogelijk beeld van de tekst te geven, onderzoek ik de parateksten, de eerste twee brieven en de laatste twee brieven. De twee delen van *De kleine Grandisson* bestaan uit een totaal van vierenzeventig brieven¹ en *De kleine Klarissa* bevat eenendertig brieven, die gemiddeld aanzienlijk langer zijn dan de brieven in *De kleine Grandisson*. Het drukwerk dat de twee delen van *De kleine Grandisson* bevat, bestaat uit 348 pagina's. *De kleine Klarissa* bestaat uit 293 pagina's. Voordat ik aanvang met mijn analyse van de verwantschap die *De kleine Grandisson* met de hagiografie vertoont, richt ik mij op de volgende vraag: als ik deze tekst als een hagiografie beschouw, welke inzichten kan ik er dan uithalen? Ik ga voor deze analyse uit van de sociaal-culturele conceptualisatie van heiligheid. Ik

¹Deel één van *De kleine Grandisson* (1782) bestaat uit tweeënveertig brieven en deel twee bestaat uit tweeëndertig brieven.

analyseer daarom het wereldbeeld en de filosofie die het verhaal uitdraagt, en de wijze waarop de voorbeeldige personages in dit verhaal zich deugdzzaam betonen. Ik houd dezelfde methode aan voor *De kleine Klarissa*.

2.1 *De kleine Grandisson* als hagiografie gelezen

De kleine Grandisson vangt aan met een voorrede (Van der Werken 1782a, p. V). Van der Werken maakt hierin duidelijk wat de lezer van haar werk en zijn vele natuurbeschouwingen kan verwachten. Zij probeert de lezer niet volledig te onderwijzen in één van de vele wetenschappen. Daar heeft ze de ruimte niet voor en bovendien zijn er talloze andere werken die de lezer daarvoor kan raadplegen. Ze hoopt in plaats daarvan de jeugd te motiveren door middel van dit vermakelijke werkje, zodat zij ze drift om te onderzoeken ontwikkelen en de trap der wijsbegeerte zodoende beklimmen. Daarop volgt het belang van een goede opvoeding en wat Van der Werken hieronder verstaat (Van der Werken 1782, p. VI). Essentieel voor de opvoeding zijn een natuurlijk goed verstand en de beheersing der harstochten. Ten slotte was Van der Werken zich er bewust van dat zij haar tijd vooruit was. Zij nam dat risico vanwege haar afkeer van het dwingende onderwijs. Ze lijkt haast een pedagogische revolutie te ontketenen wanneer zij stelt:

Ik durfde geloven dat een denkbeeldig voorbeeld van deugt ligt meer zoude vermogen, dan ernstige en gestrenge bestraffingen. Ik durfde gelooven, dat de leerzaame redeneringen van beminnellyke speelgenootjes, die elkander, als door het vermaak zelve onderwyzen, de blygeestige jeucht eerder aandoen zoude dan meesterachtige vermaaningen.² (Van der Werken 1782a, p. VI)

Neem nota van de formulering ‘een denkbeeldig voorbeeld van deugt’. Van der Werken benadrukt nogmaals het exemplarische karakter van haar personages. Vervolgens maakt zij duidelijk dat ze haar titel heeft gekozen vanwege de naamsbekendheid van de Engelse briefroman *The History of Sir Charles Grandison* (1753) en omdat zij vermoedde dat de zoon van de voortreffelijke Charles Grandisson de interesse van de

² In verband met de leesbaarheid van het materiaal, heb het hoofdlettergebruik aan het begin van de zin en de interpunctie genormaliseerd.

lezer zou wekken (Van der Werken 1782, p. VII). Haar nuchtere, vrome filosofie komt naar voren wanneer zij zegt dat zich bij het natuurlijke te houden, opdat zij niet verdwaalt in romaneske denkbeelden. Hoe progressief de pedagogische insteek van Van der Werken ook klinkt, vermaak schijnt bij haar enkel in dienst van lering te staan. De rol van de protagonist hierin is duidelijk:

De kleine Grandisson moest een voorbeeld strekken tot ieders navolging: elk jongeling moest zich in zynen dagelykschen levensloop in desselfs plaats kunnen stellen, om dus zyne eigene pligtbetrachtingen met de zyne in vergelyking te kunnen brengen. 't Zy aan een kundig Algemeen te beoordeelen of myne gevoelens gegrond zyn. Heeft Richardson zynen Grandisson geschreven, ter verbetering van 't Menschdom, ik trachtte van verre zyn voetspoor na te treden, om den Kinderen een voorbeeld tot deugDMIN voortestellen. (Van der Werken 1782a, pp.vVII-VIII)

Van der Werken legt in haar poëtica duidelijk de nadruk op de voorbeeldigheid van haar personages. Met betrekking tot de hoofdvraag, gaat mijn interesse vooral uit naar de wijze waarop zij deze voorbeeldigheid vormgeeft. Interessant aan het bovenstaande citaat is bovendien dat zij duidelijk onderscheid maakt tussen een volwassen doelgroep en een doelgroep bestaande uit kinderen. Ze had kennelijk een zeer scherp beeld van haar rol als kinderauteur en de wijze waarop haar werk zich verhoudt tot dat van Richardson. Het feit dat Van der Werken duidelijk maakt dat haar werk voor de jeugd bedoeld is, biedt een interessante variabele voor de vergelijking met de hagiografie. Als *De kleine Grandisson* vergelijkbaar is met de hagiografie, dan moet deze vooralsnog als een kinderhagiografie beschouwd worden. In hoeverre deze typering standhoudt, bepaal ik in de analyse van de verwantschap die deze roman met de hagiografie vertoont.

De roman vangt aan met een korte brief van de protagonist Willem D aan zijn moeder. Willem is heelhuids in Londen aangekomen maar voelt zich droefgeestig vanwege het afscheid dat hij van zijn moeder had moeten nemen. We leren Willem kennen als een gevoelig, aanhankelijk personage:

Gy zult zeggen dat ik kinderachtig ben. Ik hebbe geduurende de hele reis geschreit. Telkens dacht ik aan die laatste kus, die gy my gaaft, toen ik afscheid

van u nam, maar ik zal 'er niet meer van spreken. Ik weet hoe gy my bemint. Ik moet u niet bedroeven.' (Van der Werken 1782a, pp. 1-2)

Hij vervolgt zijn verhaal door te stellen dat alles aan Londen beter is, behalve de afwezigheid van zijn 'lieve Mamaatje'. Hij prijst ook de deugdzame gastheer en gastvrouw Grandisson, en reflecteert op de afwezigheid van zijn eigen vader, die kennelijk het leven heeft gelaten. Toch blijft hij standvastig en wenst hij de wil van God niet in het geringste in twijfel te trekken. Hij is bovenal dankbaar. Op oppervlakkig niveau is deze eerste brief niets dan een introductie van het verhaal en zijn deugdzame hoofdpersoon. De verhouding van Willem tot de volwassen personages van het verhaal biedt echter een aangrijpend startpunt voor nadere analyse. Willem verwijst naar een viertal volwassen personages: zijn moeder, mevrouw Grandisson, de heer Grandisson en zijn vader (Van der Werken 1782a, pp. 1-3). Zijn moeder beschrijft hij als minzaam, lief en een groot gemis. Mevrouw Grandisson is prijzenswaardig, goed, vriendelijk en uitzonderlijk sympathiek. De heer Grandisson is sympathiek, voorbeeldig en achtenswaardig. Hoewel hij zijn vader niet heeft gekend, gelooft hij dat zijn vader zoals de heer Grandisson was, omdat zijn moeder hem regelmatig had verteld dat zijn vader deugdzam was. Uit dit alles blijkt duidelijk een opvatting over de wijze waarop het kind de volwassene dient te beschouwen, en waarop de volwassene zich dient te gedragen.

Dit alles herinnert mij de contextgebondenheid van heiligheid. De aan heiligheid grenzende deugdzzaamheid die Willem met regelmaat demonstreert, is bepaald door de tijdsperiode, het sociale klimaat van de Republiek en de opvattingen van de auteur. Daarbij is het belangrijk om in ogenschouw te nemen dat er een onderscheid kan bestaan tussen de sociaal-culturele heiligheid van kinderen en die van volwassenen. Om dit onderscheid te ontwaren, lijkt het mij noodzakelijk om mogelijke verschillen tussen de deugdzame kinderen en volwassenen in het verhaal te constateren. Daarnaast valt ook de dankbaarheid van Willem op. Ondanks de dood van zijn vader vindt hij dat hij niet mag klagen omdat hij God niet wil bekritisieren. Hieruit blijkt duidelijk de filosofie van *praxis pietatis* van Van der Werken. Tragische omstandigheden zijn immers geen reden om aan deugdzzaamheid in te boeten.

Uit de brief die zijn moeder als reactie stuurt (Van der Werken 1782a, pp. 3-5), blijkt dat de brief van haar zoon haar bijzonder goed beviel. Ze troost hem en verzekert hem ervan dat zijn droefheid van een goed hart getuigt. Toch maant ze hem ook aan om

zich te beheersen en redelijk te blijven. Volledige overgave aan droefheid is duidelijk een zwakte die indruist tegen Van der Werken's credo van standvastigheid in tijden van rampspoed.

Hier steekt de pedagogische rol van het ouderfiguur de kop op. Mevrouw D. herinnert Willem eraan dat ze elkaar over een jaar zullen weerzien, en verzoekt hem niet uit het oog te verliezen dat hij er goed aan heeft gedaan om zich de schrijfvaardigheid machtig te maken. Ook zijn voornemen om de heer Grandisson tot voorbeeld te nemen, bevalt mevrouw D. zeer. Hieruit blijkt immers zijn deugdzaamheid, en hij zat niet fout toen hij vermoedde dat zijn vader op hem leek. Zijn deugdzaamheid is een troost voor haar verlies. Tot slot waarschuwt ze hem om op zijn taal te letten en zijn moedertaal te beheersen.

Hoe kan het bovenstaande begrepen worden in relatie tot de hoofdvraag? In hagiografieën is er geen plaats voorbehouden voor pedagogische autoriteitsfiguren die het gedrag van de heilige in goede banen leiden. Om de rol van mevrouw D. te begrijpen, lijkt het mij daarom zaak om de kwestie iets algemener te beschouwen. Hagiografieën zijn ten dele agogisch van aard: de keuzes en standvastigheid van de heilige sturen de lezer of luisteraar aan om verandering aan te brengen in zijn eigen keuzes en houding. In *De kleine Grandisson* belichaamt mevrouw D. deze agogische functie. Zij begeleidt haar zoon op basis van datgeen dat hij aan haar heeft geschreven. Het spreekt voor zich dat de lezer dit advies ook ter harte moest nemen. In zekere zin is de functie van mevrouw D. vergelijkbaar met die van de hagiograaf of de voordrager. Ze becommentarieert het verhaal en expliciteert de moraal die dit uitdraagt. Ik vermoed dat ouders die het verhaal aan hun kind voordroegen zich ook die rol aanmaten. De gebruikscontext blijft interessant bij deze casus.

Helaas beschik ik niet over de ruimte om alle brieven in *De kleine Grandisson* de revue te laten passeren. Daarom onderzoek ik nu de laatste twee brieven en het nabericht, waarna ik voortzet met een analyse van de hagiografische elementen in de roman. De drieënzeventigste brief is van Willem tot zijn moeder gericht (Van der Werken 1782b, p. 170). In de voorgaande brief besprak Willem een dialoog waarin Karel en Emilia Grandisson dankbaar waren voor het ziekteherstel van hun vader en reflecteerden op het bestaan van ziekte en de dood (Van der Werken 1782a, pp. 166-169). In de brief die daarop volgt, maakt Willem kenbaar dat dit zijn laatste brief zou zijn voor de terugreis. Wederom is de jonge Willem droefgeestig (Van der Werken 1782a, p. 170). Hij kan zijn gemoedstoestand niet bevatten omdat hij naar niets meer

verlangt dan zijn moeder, ondanks het welbevallige gezelschap waarin hij zich verkeert. Met deze opmerking lijkt hij commentaar uit te nodigen, of stimuleert hij de lezer tenminste om mee te denken .

Karel Grandisson zou nog wel het grootste gemis vormen, en de wijze Willem komt tot de conclusie dat vriendschap gegrond moet zijn in deugd, wijsheid en goede zeden (Van der Werken 1782b, p 171). Zijn afscheid van zijn beste vriend was doorspekt van emotionaliteit en deugdzaamheid. Ter herinnering liet Karel hem een gouden snuifdoos met zijn beeltenis na (Van der Werken 1782b, p. 173). Deze zou een gedachtenis aan Karel vormen, die naar zijn oom en tante was vertrokken omdat hij vreesde dat een laatste afscheid te veel voor het tweetal zou zijn. De snuifdoos is een schrale troost, aangezien Karel er niet zo veel over deugd van zou kunnen leren als van de echte Karel. Mevrouw Grandisson merkt op dat zij dankbaar is dat haar zoon een vriendschap heeft gesloten met Willem (Van der Werken 1782b, p. 174). De heer Grandisson schudt hem ferm de hand en bemoedigt hem dat hij over genoeg verstand en redelijkheid beschikt om zich te schikken naar de lotgevallen van de wereld. Willem verlaat huize Grandisson met een afscheidsbrief van Karel, een aantal leerboeken, een aantal instrumenten en uiteraard de snuifdoos (Van der Werken 1782b, p. 175). Hij hoopt dat zijn moeder hem zijn verdriet kan vergeven, en durft te voorspellen dat zij dat inderdaad zal doen, omdat hij afscheid moet nemen van de deugdzame en bovenal voorbeeldige Karel (Van der Werken 1782b, p. 176).

De gevoeligheid van Willem is een constante aanwezigheid. Van der Werken beschouwt dit als een tweezijdige karaktereigenschap: enerzijds getuigt gevoeligheid van een compassievol hart, anderzijds moet het kind leren zijn emoties te beheersen. De dialoog in brief tweeënzeventig (Van der Werken 1782b, pp. 166-169) en de interacties met de engelachtige Karel wekken de indruk dat Willem D. op bepaalde momenten als een soort van toeschouwer fungeert. Hij luistert naar de deugdzame dialoog waaruit hij lering moet trekken en leert van de woorden en daden van Karel Grandisson. Het is voor de lezer niet lastig om zich in deze rol te verplaatsen. In vergelijking met de traditionele hagiografie is de dynamiek van de personages in dit verhaal opvallend. Waar de hagiografie veelal wordt gefocaliseerd vanuit de derde persoon en eventueel wordt becommentarieerd door de hagiograaf of verteller, verneemt de lezer *De kleine Grandisson* vanuit de eerste persoon en levert een personage in het verhaal het commentaar. Er bestaat dus een wezenlijk verschil in vormelijke kenmerken.

Wat de heer en vrouw Grandisson duidelijk illustreren, is dat er een onderscheid

bestaat in de invulling van deugdzaamheid tussen mannen en vrouwen. Mevrouw Grandisson is zorgzaam en lijkt minder afstandelijk. De heer Grandisson, daarentegen, komt bedaard over en instrueert Willem vooral in het standvastige gebruik van de rede. Het berust zeker niet op toeval dat het jongetje Willem juist de heer Grandisson als zijn hoogste voorbeeld neemt, evenals zijn leeftijdsgenootje Karel. Ook dit is een belangrijke kanttekening in verband met de contextgebondenheid van deugdzaamheid en heiligheid. Het moet interessant zijn om deze voetnoot opnieuw te bezien in de analyse van *De kleine Klarissa*, omdat we dan te maken hebben met een vrouwelijk personage dat als heilig gezien kan worden. Dit was uiteraard ook een belangrijke reden voor de selectie van de casussen.

De overvloedige afscheidscadeaus waarmee Willem de residentie van de Grandissons verlaat, zijn een zoveelste teken van het elitaire karakter van kinderliteratuur destijds (Leemans & Johannes 2013, p. 515). Ook de gereformeerde heiligenleer getuigt van een elitair karakter (Exalto 2005, p. 31). In de context van het verhaal zijn de cadeaus een beloning voor de deugdzaamheid van Willem. De weelde van de Grandissons en de familie D. doet vermoeden dat er in de gedachtewereld van Van der Werken een evenredig verband bestaat tussen deugdzaamheid en kapitaal. Ogenschijnlijk staat dit in contrast met het saillante idee dat het noodlot iedereen op elk moment kan treffen.

Naar mijn idee meent Van der Werken echter dat we ondanks deze noodlottigheid wel een vinger in de pap hebben, en dat we buiten onze lotgevallen beloond worden voor ons gedrag. Het noodlot treft bovendien niet iedereen even zwaar. De remedie voor het noodlot is het voortdurend vasthouden aan de deugdzaamheid en het vertrouwen in God. Het beoefenen van *praxis pietatis* is zo een voorzorgsmaatregel. Het zou tevens logisch zijn dat Van der Werken tot de gedachte was gekomen dat deugdzaamheid en kapitaal aan elkaar gerelateerd zijn, omdat haar allerminst deugdzame vader zijn kapitaal had verkwist (Vuyk 2014). Hoewel deze observatie nog deels hypothetisch is, vormt deze mijns inziens een belangrijk onderdeel van de moraal die *De kleine Grandisson* uitdraagt.

De brievenreeks besluit met de afscheidsbrief van Karel (Van der Werken 1782b, p. 177). Het doet hem pijn om afscheid te nemen en kennelijk had hij zijn vader verzocht om de laatste dagen met Willem door te brengen. Hij schets een mistroostig beeld van het tweetal dat met smart hun laatste dagen samen doorbracht. Hij moedigt Willem aan om zich te onderwerpen aan de noodzakelijkheid die hem tot zijn moeder

roept (Van der Werken 1782b, pp. 177-168). De rede eist immers dat ze zich schikken naar het noodlot. Ze kunnen gelukkig contact onderhouden door middel van hun correspondentie terwijl ze in het dierbare gezelschap van hun ouders verkeren.

Deze laatste brief vat de hoofdzaak van het verhaal samen. Van der Werken hoopt de jeugdige lezer te kunnen bewapenen tegen de wisselvalligheid van het leven, en dit doet zij door zijn karakter te vormen. Zoals de heilige vasthoudt aan zijn geloofsovertuiging ongeacht de omstandigheden, zo moet het kind ook vasthouden aan zijn deugdzaamheid, waarvan de geloofsovertuiging een belangrijk onderdeel uitmaakt. Dit moet haast wel biografisch verklaard worden, met het oog op Van der Werkens moeilijke jeugd (Vuyk 2014). *De kleine Grandisson* is een vroege indicatie van een opkomend besef dat didactische kinderliteratuur in een vermakelijke vorm gegoten kan worden, ten gunste van het beoogde effect. Deze roman vertoont zo niet alleen potentieel verwantschap met een eeuwenoud genre maar geeft ook blijk van pedagogische vooruitstrevendheid.

Het nabericht bevat een relaas over de gebeurtenissen na de voorvallen van het verhaal (Van der Werken 1782b, p. 179). Het afscheid, de reis en de thuiskomst verliepen vlekkeloos. Willem en Karel onderhielden een cultiverende briefwisseling en de familie D. zou het daaropvolgende jaar naar Londen verhuizen. Karel ontvangt vanwege zijn deugdzaamheid een aanstelling ‘in het Ampt’, huwt een deugdzame vrouw, en leeft lang en gelukkig (Van der Werken 1782b, pp. 180-181). Eduard treedt in het leger waar ook hij uitmunt. Emilia weet vele vrijers af te slaan, en huwt uiteindelijk met een deugdzame vriend van Willem. Markant is de uitspraak die Van der Werken over Willems zusje, Annette, doet: ‘Annette is tot heden ongehuwd, en leeft met haare schoonzuster in de allertederste verbintenis.’ (Van der Werken 1782b, p. 182). Deze enkele zin die aan Annette wordt besteed, verdient discussie met betrekking tot de normen omtrent homoseksualiteit die destijds golden. Het ligt helaas buiten dit onderzoek om hier verder over te speculeren.

Van der Werken ziet niet de noodzaak om verder uit te weiden over de conclusie van hun geschiedenissen: ‘In ’t kort onze beminnenswaardige jonge Heeren en Juffers maaken het genoeg, de troost, den zegen en blydschap uit van alle hunne nabestaanden.’ (Van der Werken 1782b, p. 182). Deugdzaamheid loont immers ook op de lange termijn. Het nabericht concludeert met het citaat waarmee ik deze scriptie aanving.

Ondanks het noodlot dat iedereen altijd overal kan treffen, leidt standvastigheid in de beoefening van de deugd dus tot een goede afloop. Het gaat mij te ver om concreet te stellen dat het volwassen leven van de kinderen in *De kleine Grandisson* vergelijkbaar is met het hiernamaals dat de heilige geniet, maar de beloning voor deugdzaam gedrag vormt in ieder geval een hoofdzaak voor zowel de hagiografie als *De kleine Grandisson*. Dit is uiteraard gerelateerd aan de exemplarische aard van de personages in dit soort verhalen. Als deze personages niet tot een goed einde zouden komen, zou de lezer niet voldoende reden hebben om hen als voorbeeld te nemen.

2.2 Verwantschap tussen *De kleine Grandisson* en de hagiografie

In de voorgaande analyse legde ik me vooral toe op de interpretatie van *De kleine Grandisson* als hagiografie. Ik onderzocht hoe Van der Werken zich deugdzaamheid voorstelt en welk moreel wereldbeeld het verhaal uitdraagt. Met deze analyse heb ik getoond dat *De kleine Grandisson* als hagiografie is te interpreteren, maar ik heb nog maar beperkt onderzoek verricht naar de kwestie of er daadwerkelijk verwantschap aanwezig is. In deze paragraaf, en de overeenkomstige paragraaf over *De kleine Klarissa*, zal mijn analyse direct betrekking hebben op de beantwoording van de hoofdvraag. Het best toepasbare analysemodel is vooralsnog het model van de vier structuurpunten zoals Jongen dit uiteenzette: de geboorte en jeugd, woorden en daden, de dood en het leven na de dood. De inzichten van Frijhoff vormen een verrijkende aanvulling op mijn analyse. De genre aanduiding 'hagiografie' bleek niet van strenge criteria afhankelijk te zijn. In zekere zin is dat gunstig voor een positieve beantwoording van de onderzoeksvraag omdat het corpus niet aan alle kenmerken hoeft te voldoen, maar het lijkt mij tevens belangrijk om beide kanten te beargumenteren. Voorlopig heb ik de indruk dat *De kleine Grandisson* met reden een hagiografie genoemd kan worden maar dat er significante verschillen zijn met de traditionele hagiografie. De analyse moet uitwijzen of deze hypothese volstaat.

Informatie over de geboorte van Karel is afwezig. De roman betreft zijn jeugd, hoewel er in het nabericht ook uitspraken worden gedaan over zijn volwassen leven. Jongen benoemt een tweetal wegen die de heilige kan bewandelen: hij kan een positief of een negatief voorbeeld van deugdzaamheid zijn. Het spreekt voor zich dat Karel de eerste weg bewandelt. Dit blijkt onder andere uit het voorwoord, waarin Van der

Werken stelt dat zij *De kleine Grandisson* schrijft ‘om den Kinderen een voorbeeld tot deughtmin voortestellen.’ (Van der Werken 1782a, p. VIII). Nog sterker blijkt het uit het spreken en handelen van Karel zelf. Uit mijn lezing van *De kleine Grandisson* als hagiografie kwam naar voren dat Karel zich altijd deugdzaam gedroeg naar de situatie. Ieder kind in dit verhaal, of zelfs ieder personage, was tot op zekere hoogte exemplarisch, in positieve of negatieve zin. Het betreft dan ook duidelijk exemplarische literatuur.

Het volgende punt, dat ik het meest uitgebreid zal analyseren, heeft betrekking op de woorden en daden van Karel. Jongen spreekt over ‘de woorden en daden waarmee een heilige God behaagt’ (Jongen 2005, p. 19). Deze typering is uitstekend van toepassing op de woorden en daden van Karel maar heeft ook aanvullingen nodig. Karel behaagt immers niet slechts God met zijn woorden en daden, maar ook de volwassenen en zijn leeftijdsgenootjes, met uitzondering van zijn ondeugdzame broertje Eduard, tot die ook tot bekering komt. Voor zijn leeftijdsgenootjes vormt hij een voorbeeld om na te streven en te loven. Aan volwassenen bewijst hij dat zijn ouders competent zijn en hij vormt een object van adoratie voor hen. Aan volwassenen in deze kinderromans is sowieso een bijzondere rol toebedeeld omdat zij met hun ogenschijnlijke omnipotentie en alwetendheid haast een goddelijke status in het universum van het kind krijgen. Hieruit blijkt een pedagogisch inzicht: Van der Werken bootst het wereldbeeld van het kind na.

Graag benadruk ik één essentieel punt voor het begrip van deze kinderromans als hagiografieën: heiligheid vindt plaats in een sociale context. Als ik concludeer dat Karel een heilige is, dan moet ik daarbij vermelden is dat hij heilig is voor bepaalde personen. Deze observatie beperk ik niet slechts tot de personages in het verhaal maar heeft ook betrekking op de auteur en het lezerspubliek. Om te concluderen of het lezerspubliek Karel de status van heilige aanmeet, zou ik aangewezen zijn op de opmerkingen van literatuurcritici en contemporaine reacties op het werk. Helaas beschik ik niet over materiaal van dien aard, en valt dit ook buiten het terrein van dit onderzoek.

In summa denk ik dat *De kleine Grandisson* heiligheid in een specifieke sociale context plaatst. Dit gaat terug op een belangrijk punt dat ik in het theoretische kader benoemde: heiligheid vindt plaats in een maatschappij met zijn eigen cultuur en religieuze referentiekader. Deze kinderromans werden geschreven in een periode waarin de opvoeding ‘als mensch, als christen en als burger’ centraal stond, en voorbeeldige personages als Karel staan dan ook in dienst van dat oogmerk. Voor de verdere analyse

hoop ik een balans te vinden tussen de zoektocht naar concrete overeenkomsten met de hagiografie en de interpretatie van *De kleine Grandisson* als een gereformeerd heiligenleven.

Jongen had het daarna over een scharnierpunt. Ik bekritiseerde deze woordkeuze omdat Jongen toegaf dat het scharnierpunt geleidelijk verloopt voor personages die in hun jeugd exempelfiguren van deugzaamheid vormden. Als Karel al toeneemt in deugzaamheid, dan vindt deze toename niet plotseling plaats na een ‘punt’ maar verloopt deze geleidelijk over een bepaalde periode. Er is geen scharnierpunt voor Karel te constateren. Desondanks zijn er wel scharnierpunten in het verhaal aanwezig. Die scharnierpunten vereisen nadere studie in relatie tot Jongens bevindingen.

Voor dit punt van analyse moet ik afwijken van mijn eerdere voornemen om Karel centraal te stellen. Er is namelijk een tweetal ondeugdzame personages die openbaringen doormaken. Het eerste personage is Eduard Grandisson, de ondeugdzame broer van Karel. De heer Grandisson overreedt hem dat hij deugzaam moet zijn indien hij het ver wil schoppen in de krijgsmacht (Van der Werken 1872b, p. 83). Als Eduard niet bij zinnen komt, zal de heer Grandisson hem geen goedkeuring geven om zijn vaderland te dienen. Volgens de heer Grandisson kan Eduard niet gehoorzaam zijn aan zijn bevelhebbers als hij niet eerst gehoorzaam is aan zijn ouders. Hierop volgt een pathetische, theatrale scène waarin Eduard om vergiffenis smeekt:

Eduard, op zyne kniën vallende,

Vergeef my, waarde papa! Alle myne misslagen. Ik erkenne myne schuld. De verheffing myn's broeders heeft my in het hart getroffen. Ik zie wat zyne goede hoedanigheden hem verworven hebben. 'k Ben ouder dan hy, maar ik schaame my niet zyne meerderheid boven my te erkennen. Ik zal hem trachten na te volgen. Gy, en myne Mama, gy bemint ons beiden, maar ik zie wel, dat hy met reden de voorkeur heeft. 't Is door weldoen, dat hy een grooter plaats in uw hart heeft als ik. Ik zal des voortaan, gelyk hy, de deugd betrachten, en uwe genegenheid wederom winnen, dan zult gy beiden uwen Eduard eeven lief hebben als gy Karel hebt. Neem my dan weer aan in uwe gunst, myn waarde Papa. Ik zal u nooit weer bedroeven door myne onoplettendheid. (Van der Werken 1782b, p. 84)

Wat hieraan voorafging, en waar ‘de verheffing myn’s broeders’ aan refereert, is een incident waarbij Eduard uit wraak een papegaai wilde vermoorden, waarop Karel hem hiervoor berispte (Van der Werken 1782b, pp. 47-48). Hoewel dit incident niet hét scharnierpunt van Eduard was, vormt het wel de opbouw naar de uiteindelijke omslag in zijn karakter. Na zijn dramatische openbaring staat Eduard nog niet op gelijke voet met Karel, die geschreven lijkt te zijn om boven iedereen uit te blinken. Uiteindelijk weet Eduard zich gelukkig aan zijn voornemen te houden en verwerft hij ook zijn beoogde functie in het leger.

Deze passage bevat een les voor het kind en zijn ouder. De les die het kind moet leren is kraakhelder: wees deugdzaam en gehoorzaam als je een goede toekomst wil. De les die de ouder moet leren, lijkt enigszins te wringen met Van der Werkens keuze om de jeugd door middel van exempelfiguren te onderwijzen: soms lukt opvoeden alleen met de harde hand. Zelfs het broertje van de deugdzame Karel Grandisson, Eduard Grandisson, bleef vastzitten in zijn onwenselijke manieren. Pas toen de heer Grandisson hem streng toesprak en confronteerde met consequenties, veranderde hij. Van der Werkens pedagogische insteek lijkt op dat vlak een ontwikkeling door te maken ten opzichte van het eerste deel, waarin ze het belang van een strenge opvoeding minder aandikte.

Een voorval waarbij een vader zijn ondeugdzame zoon met een impulsieve degensteek om het leven brengt, illustreert dit (Van der Werken 1782b, pp. 72-73). In zijn laatste momenten was de zoon berouwvol en durfde hij God niet onder ogen te komen, wat de tragedie aandikt (Van der Werken 1782b, pp. 74-75). De conclusie die Karel trekt is dat de strengheid van ouders noodzakelijk is om dit soort ongevallen te voorkomen (Van der Werken 1782b, p. 74). Het is de vraag of de gewelddadigere inhoud van het tweede deel van *De kleine Grandisson* en de keuze van de auteur om meer nadruk te leggen op negatieve exempelfiguren zijn te relateren aan het persoonlijke leven van Van der Werken. Ervoer zij bijvoorbeeld moeite met de opvoeding van Jean Jacques, haar zoon? De hypothese dat dit zo was, sluit helaas niet naadloos aan op de theorie dat er later een geschil ontstond tussen moeder en zoon (Vuyk 2014). *De kleine Grandisson* werd namelijk jaren voor dit vermeende geschil gepubliceerd, en Jean Jacques heeft nota bene het titelblad van *De kleine Klarissa* ontworpen (Vuyk 2014). Aan de andere kant lijkt er zeker een biografische component in deze verhalen te zitten.

Deze biografische component is ook interessant voor een ander bekeringsmoment dat Eduard ondergaat. Op een gegeven moment wordt zijn vader ziek. Deze last valt zwaar op de schouders van Eduard, die zich beseft hoe dankbaar hij had moeten zijn:

Och mogt gy waarzeggen! Mogt hy noch weder herstellen! Hoe zou ik alle myne feilen verbeteren! Hoe zou ik hem eeren en dienen! 'k Zou zoo goed trachten te worden als Karel. De gelukkige Karel, die thans, om dat hy altyd weldoet, met eene bedaarde droefheid, zonder wroeging, zyn's Vaders dootsnik durst afwachten? Terwyl ik geduurig uit schrik het krankbed ontvlugt. (Van der Werken 1782b, p. 144)

De waarde die Van der Werken hecht aan de *praxis pietatis* blijkt hier wederom. Karel is degene die zich steevast deugdzaam gedraagt en daarom ook steevast positief wordt beoordeeld. Karel was al deugdzaam voordat hij met de wisselvalligheden van het lot werd geconfronteerd maar Eduard had blijkbaar verdere overtuiging nodig. Merkwaardig is dat Eduard drie scharnierpunten nodig had voordat hij daadwerkelijk deugdzaam werd. Kunnen we hieruit opmaken dat Van der Werken karakterverbetering als een gradueel proces beschouwde? Jongen maakte in ieder geval niet kenbaar dat er meerdere scharnierpunten in één heiligenleven kunnen bestaan. Er is dus sprake van verwantschap en een verschil.

Het tweede personage dat een scharnierpunt doormaakt in *De kleine Grandisson* is een driftige jongeman genaamd Stenly die Karel uitdaagt voor een duel (Van der Werken 1782b, p. 66). Stenly meent dat Karel hem heeft beledigd maar dit lijkt eerder voort te komen uit jaloezie, dan uit een misinterpretatie van Karels woorden. Nadat Stenly stelt dat Karel wel beter zal weten wanneer hij zo oud is als Stenly, reageert zijn deugdzame gesprekspartner: 'Ik hoope, als ik zoo oud zal zyn als gy, Mynheer, noch beter te weezen.' (Van der Werken 1782b, p. 66). Karel hoopt beter te wezen dan zichzelf, maar Stenly denkt dat hij beter hoopt te wezen dan Stenly. Hierop daagt Stenly hem uit tot een duel, waarop Karel zijn uitdaging afwijst en met hem redeneert. Ongeacht de uitkomst van het duel zouden beide jongemannen verliezen. Stenly is erg onder de indruk: 'Zie daar, Grandisson ik geef my over. Ik moet u beminnen of ik wil of niet.' (Van der Werken 1782b, p. 71). Dit moment kan goed in contrast gezien worden met een duel dat uiteindelijk wel plaatsvindt. Een man genaamd kolonel Brown wordt

vermoord door een man genaamd Capitein Fierly, nadat de zoon van Brown Fierly tot schande had gebracht (Van der Werken 1782b, p. 130). Fierly moet nu in ballingschap leven en heeft zijn handen bovendien met bloed bevlekt (Van der Werken 1782b, p. 131). De lezer moet hier wel bij denken: had hij zich maar zoals Karel gedragen!

Er zijn dus duidelijk scharnierpunten in *De kleine Grandisson* aanwezig, hoewel deze geen plaats hadden in het eerste deel. Naar mijn idee begint het verhaal in deel twee meer een eigen karakter te krijgen, in contrast met deel één, wat eerder een *spin-off* van *The History of Sir Charles Grandison* was. Dit karakter komt bijvoorbeeld naar voren in de systematiek die Van der Werken hanteert: de gebeurtenissen in het tweede deel zijn, tenminste op het niveau van betekenis, beter aan elkaar te relateren dan de gebeurtenissen in het eerste deel. De twee duellen zijn hiervan een voorbeeld.

Jongen benoemt een tiental deugden dat wordt geassocieerd met heiligheid: geloof, hoop, liefde, rechtvaardigheid, standvastigheid, matigheid, voorzichtigheid, kuisheid, gehoorzaamheid en nederigheid. Vanwege de omvang van *De kleine Grandisson* en de onwrikbare deugdzaamheid waarvan Karel getuigt, lijkt het mij aannemelijk dat Karel tot op zekere hoogte uiting geeft aan deze deugden.

Deugdzaamheid, zijn overkoepelende karaktertrek, is tevens indicatief voor het feit dat Karel over het algemeen deugden etaleert. Daarnaast is het belangrijk dat deugden vaak samen voorkomen. Tot slot is het bij lange na niet zo dat iedere heilige in ieder hagiografie blijkt geeft van al deze deugden. Ik neem dit alles in overweging, evenals de beoogde omvang van dit onderzoek, in mijn besluit om Karel niet te toetsen aan de hand van al deze deugden. In plaats daarvan onderzoek ik hoe hij blijkt geeft van deugden aan de hand van een tweetal passages.

Gehoorzaamheid en nederigheid gaan meestal gepaard in kinderromans. Gehoorzaamheid vereist immers een zekere mate van onderwerping, en onderwerping vereist nederigheid. In *De kleine Grandisson* gaat dit meestal samen met eerbied, wat Van der Werken beschouwt als een vorm van liefde. In brief XVII viert Karel de verjaardag van zijn moeder met ‘het afleggen van een eerbiedig bezoek, en ziet, dat bezoek was de gelukwensching aan zyne Mama.’ (Van der Werken 1782a, p. 47). Deze gelukwens verloopt uiteraard niet zonder het nodige sociale theater. ‘Karel was de eerste, die haar zyne wenschen deed. Hy wierp zich voor haar op eene Knie, en kuste haar eerbiedig de hand.’ (Van der Werken 1782a, p. 48). Het kind moet zijn ouder vereren, wat aansluit bij de belangrijke rol die voor eer in het verhaal is weggelegd. Zoals we in de loop van dit onderzoek zullen zien, gaat deugdzaamheid in de sociale

context om het behouden en verwerven van eer. Door zijn moeder te eerbiedigen, weet Karel zowel zijn moeder als zichzelf in een positief daglicht te stellen. We kunnen ook wel spreken van een sociale transactie die beide partijen begunstigt, hoewel Karel hier uiteraard niet uit eigenbelang handelt.

Het godsdienstige wereldbeeld van Van der Werken blijft vooralsnog fundamenteel voor de deugzaamheid van haar personages. Ook geloof is een deugd die met andere deugden overlap vertoont. Hoop, liefde, standvastigheid en kuisheid kunnen niet worden losgekoppeld van een deugdzame geloofsovertuiging. Iedere deugd uit het rijtje houdt verband met het geloof omdat christelijke deugzaamheid een construct is dat voorkomt uit het geloof. In brief LXIX bidt Karel voor het welzijn van zijn vader. Het verdient vermelding dat hij denkt dat hij alleen is, en dus oprecht handelt. Willem ontdekt het ontroerende schouwspel en luistert naar het laatste gedeelte van Karels gebed:

Bewaar, ô God! Myn dierbaaren, myn teederen Vader, en Beschermer! Geef hem het leven! Laat het uwe goedheid behaagen, dat ik u daar voor het myne aanbiede, en dat ik voor myne overige dagen de zyne koope! Hy is de zegen myner Moeder, myner Zuster, myn's Broeders! Zyne behoudenis is voor hun zoo veel waard, en de myne niets. Vergeef my, ô God, dees bede, en verhoor dezelfde, doch zoo het U niet moge behaagen. Welaan, uw wille geschiede! En ik onderwerpe my met gehoorzaamheid aan uwe bevelen.

(Van der Werken 1782b, p. 147)

Mijns inziens zijn de tien deugden allemaal in deze passage inbegrepen, met uitzondering van matigheid. Opmerkelijk is de bereidheid tot zelfopoffering die Karel Grandisson hier vertoont. Daarnaast valt het op dat de deugdzame Karel, die door zijn naasten met regelmaat wordt geprezen, zegt dat zijn behoudenis hen niets waard is. Zijn nederigheid grenst hier aan een inferioriteitscomplex. Het is dan ook niet geloof dat hier het sterkst naar voren komt maar nederigheid, en de gehoorzaamheid die hiermee samenhangt. Dit wanhopige gebed druipt in tegen Van der Werkens filosofie van standvastigheid in tijden van rampspoed, maar sluit hier tegelijkertijd ook bij aan. Enerzijds lijkt Karel hier niet bereid te zijn om zich aan het noodlot te onderwerpen, aangezien hij probeert dit te veranderen, en anderzijds blijft hij standvastig in zijn geloofsovertuiging. De voortdurende aanwezigheid van deze filosofie blijft een

interessant punt van observatie, en het lijkt mij dan ook interessant om de rest van Van der Werken's oeuvre te toetsen op de aanwezigheid van deze.

Voor het derde structuurpunt, de dood van de heilige, verdwijnt Karel tijdelijk naar de achtergrond. Tot dusverre blijkt dat de structuurpunten in zekere mate aanwezig zijn maar dat deze in *De kleine Grandisson* niet noodzakelijk betrekking hebben op de heilige. Karel Grandisson speelt echter wel nog altijd een belangrijke rol. In het eerstgenoemde scharnierpunt zorgde hij ervoor dat Stenly zich bekeerde, en we zullen zien dat hij ook relevant is voor het derde structuurpunt. Hij speelde namelijk een belangrijke rol bij het ziekbed van zijn vader. Dit ziekbed resulteert uiteindelijk niet in de dood van de deugdzame heer Grandisson, maar desalniettemin lijkt het mij zinvol om de overeenkomsten tussen deze passage en het sterfbed van de heilige te onderzoeken.

We krijgen te weten van de Grandissons' ziekte in brief LXIX, die Willem aan zijn moeder adresseert (Van der Werken 1782b, p. 140). De briefroman begint te lijken op een heuse tragedie:

Vergeef my, lieve Mama! Dat ik u in zoo lang niet geschreeven hebbe, maar wat kost ik u mede deelen? Niets dan smartelyke tydingen. Alles is hier droefheid. Myn waarde Weldoener, onze dierbare Heer Grandisson, is doodlyk ziek. Alle vermaak, alle vernoeging is uit het huis verbannen. Een iegelyk doet niet als schreyen en klagen. (Van der Werken 1782b, pp. 140-141)

Van der Werken weet de lezer vervolgens lang in spanning te houden over het lot van de heer Grandisson. Deze ontwikkeling in het verhaal heeft in wezen dezelfde functie als alle andere ontwikkelingen in de roman: een wisselvalligheid van het lot treft de personages en uit hun omgang met deze wisselvalligheid kan de lezer hun deugdzaamheid opmaken. Van der Werken houdt meestal vast aan een inmiddels vertrouwde dynamiek: Karel is de deugdzaamheid zelve, Emilia is deugdzaam maar toont gebreken, Eduard is ondeugdzaam maar maakt gestaag voortgang, en Willem aanschouwt het gebeuren en leert hiervan. Eduard is al niet meer de ondeugdzame karikatuur die we in deel één van het verhaal leren kennen. Toch beschikt hij niet over de bedaardheid en moed van Karel. Eduard kan de situatie niet verdragen en ontvlucht deze dan ook (Van der Werken 1782, p. 156). Emilia schreit en weent onophoudelijk maar wil geen troost en biedt ook geen troost (Van der Werken 1782, p. 156). Wederom

is er dezelfde contrastwerking: ‘altemaal betoonen zy eene groote liefde voor hun Vader; maar de liefde van Karel is met moed, met onderwerping gepaart.’ (Van der Werken 1782b, p. 156).

De significantie van de heer Grandissons ziekbed reikt echter verder dan de reactie van zijn naaste omgeving. De heer Grandisson getuigt namelijk consistent van een onwrikbare deugzaamheid. Deze deugzaamheid kwam vooral tot uiting in een bedaard rationalisme, en een afstandelijkheid die niet aan mevrouw Grandisson kan worden toegeschreven. Ook mevrouw en Eduard Grandisson doorstaan een kort ziekbed, maar dit wordt niet uitgebreid beschreven (Van der Werken 1782a, p. 29). De casus van de heer Grandisson is daarom interessant. Hoe komt een waardig man als Grandisson de dood tegemoet? Vertoont het antwoord op deze vraag verwantschap met de wijze waarop heiligen in hagiografieën de dood tegemoetkomen?

Het is in ieder geval belangrijk te constateren dat er altijd iemand bij zijn ziekbed aanwezig lijkt te zijn. In dat opzicht staat Karel wederom ruim aan kop: hij vergezelt zijn vader zes dagen lang zonder een oog dicht te doen (Van der Werken 1782b, pp. 145-146). Terwijl Karel de dag daarop in de tuin een gebed aan het houden is, zitten Emilia en mevrouw Grandisson naast het bed van de heer des huizes te bidden (Van der Werken 1782b, p. 146). Kortom, er is geen moment waarop de heer Grandisson eenzaam zou kunnen sterven. Hij heeft bovendien voldoende tijd om afscheid te nemen en doet een uitspraak die een opbouw lijkt te vormen naar zijn laatste adem:

Gy behoudt eene deugtsaame Moeder. Volg haaren raad en gy zult gelukkig wezen, en 't zal u nooit aan goede geleiders ontbreken, indien gy u den omgang verkiest met luide van verdiensten. 't Zyn deezen die u zullen behoeden voor het afdwaalen van 't pad der deugt, dat gy thans zoo loffelyk betreedt.

(Van der Werken 1782b, p. 153)

Hierop volgt de anticlimactische genezing van de heer Grandisson (Van der Werken 1782b, pp. 154-155). Met uitzondering van deze uitkomst, past het ziekbed van de heer Grandisson in het plaatje dat van het ziekbed van piëtisten en heiligen geschetst wordt. Dit kan indicatief zijn voor een onderlinge relatie tussen deze drie, hoewel er ook sprake kan zijn van een bredere norm die gold voor de weergave van het sterfbed in literatuur.

De analyse van *De kleine Klarissa* zal een interessante aanvulling op deze discussie vormen.

Voordat ik aanvang met de analyse van *De kleine Klarissa* verdient het laatste structuurpunt nog vermelding. Het laatste structuurpunt, met betrekking tot wonderen na de dood, is niet aanwezig in *De kleine Grandisson* aangezien er geen deugdzaam personage in sterft. Van der Werken's reformatoische optiek en verlichte idealen laten bovendien geen ruimte voor bovennatuurlijke fenomenen.

2.3 *De kleine Klarissa* als hagiografie gelezen

De kleine Klarissa begint met een toewijding en een voorrede maar bevat geen nabericht. In overeenstemming met de analyse van *De kleine Grandisson* analyseer ik deze tweede voorberichten, de eerste twee brieven en de laatste twee brieven. De opdracht in *De kleine Klarissa* is een toewijding aan de Engelse prediker John Hall, die wordt aangeduid als 'Geacht leeraar der Engelsche Gemeente te Rotterdam'. Van der Werken verkondigt waarom zij dit werk aan hem opdraagt:

Kan ik, om myne Klarissa ter waereld in te voeren, een beter geleide voor haar verkiezen, dan den naam van iemant, die door zyn achtbaar character en voorbeeldelyke deugt in allen gevallen geschikt is om, als een Godstolk der geheiligde waarheden, het Christendom voor te lichten?

(Van der Werken 1790, p. III)

De openingsaline is af te doen als een conventionele lofrede, maar volgens mij bevat deze een interessante implicatie met betrekking tot de wijze waarop Van der Werken het personage Klarissa beschouwt. Ze stelt namelijk dat John Hall een passende geleide vormt voor Klarissa. Hieruit kunnen we opmaken dat Hall overeenkomsten vertoont met Klarissa. Vervolgens zegt Van der Werken dat Hall een achtbaar karakter heeft, voorbeeldige deugdzaamheid vertoont én als een tolk voor de waarheden van het christendom kan fungeren. Zijn geschiktheid als 'Godstolk' toont mijns inziens aan dat Klarissa ook als een 'Godstolk' is te beschouwen. Klarissa en John Hall delen dus deze kwaliteit, die hen tot bezorgers van heil maakt. Tegen het einde van de opdracht maakt Van der Werken kenbaar wat het oogmerk van deze roman is: 'dat myn iever om waare

het mogelyk iet toe te brengen, in de beschaaving der zede' (Van der Werken 1790, p. IV). Deze prescriptieve, beschavende tendens komt in de loop van het verhaal vooral tot uiting in relatie tot deugdzaamheid, zoals Van der Werken hier ook zegt, maar ook vaderlandsliefde en het verlichte wereldbeeld komen ruimschoots aan bod.

Het voorbericht opent met een verwijzing naar Van der Werkens bestseller: *De kleine Grandisson* (Van der Werken 1790, p. V). Ze is dankbaar voor de lof die deze heeft ontvangen. Ze verwijst in deze dankbetuiging naar een brief en een ongenoemde vrouw:

van welke [*De kleine Grandisson*] ik onder anderen een der allerstrelendste bewyzen mogt zien in zekeren Brief, vervult met alle de kenmerken van deugd en grootheid van ziel, en met welken ik my, kort na de uitgaave, verëert zach door eene Vrouwe die, schoon my tot hier toe het geluk niet heeft mogen gebeuren haar te kennen, niet minder by my, om haare zeldsaame edelmoedigheid, tot myn laatste uur in een eene dankbaar gedachtenis zal blyven. (Van der Werken 1790, p. V)

Wie was deze mysterieuze fan? Betreft het iemand uit de remonstrantse kringen waarin Van der Werken actief was? Hoewel deze vragen voor nu onbeantwoord blijven en de brief tot zoverre bekend niet is overgeleverd, vraag ik mij af in hoeverre Van der Werkens sociale omgeving bijdroeg aan de totstandkoming van haar werken. Opvallend is de overmaatse formulering 'alle de kenmerken van deugd en grootheid van ziel'. Deze woorden doen mij denken aan de personages die zij op papier zette, en zijn een teken van het ideaal dat Van der Werken voor ogen had.

In ieder geval inspireerde deze liefhebber Van der Werken tot het maken van een vrouwelijk equivalent van *De kleine Grandisson*, die toch voornamelijk voor jongens bedoeld was (Van der Werken 1790, p. VI). Met 'dezelfde drift van achting en liefde' draagt zij *De kleine Klarissa* op aan haar 'Jufferlyke Landgenootjes' (Van der Werken 1790, p. VI). Ze hoopt dat de liefde waarmee dit boek wordt ontvangen evenredig is aan de liefde waarmee zij dit presenteert. De voorrede eindigt op een noot van voldoening: 'Ziedaar myn wensch voldaan.' (Van der Werken 1790, p. VI).

De kleine Klarissa is dus duidelijk de vrouwelijke tegenhanger van *De kleine Grandisson*. Dit moet interessant zijn in het licht van de wijze waarop Van der Werken zich deugdzaamheid voorstelt. Beschouwt Van der Werken deugdzame meisjes op een

andere manier dan deugdzame jongens en, zo ja, hoe zien we dit terug in haar werken? Dit is één van de vragen die meespeelt in mijn analyse van *De kleine Klarissa*.

De eerste brief komt van Emilia en is gericht aan haar zuster, mevrouw van L. (Van der Werken 1790, p. 1). Van der Werken legt geen verband tussen Emilia in *De kleine Klarissa* en Emilia in *De kleine Grandisson*. Emilia schrijft over het afscheid van haar vriendin Henriëtte, die gisteren in de namiddag vertrok. Net zoals Willem blijkt zij zeer gevoelig en expliciet in de uitingen van haar gemoedstoestand. Haar moeder biedt troost en Emilia wordt met hetzelfde morele knelpunt geconfronteerd als Willem: hoewel zij haar moeder nóg meer liefheeft dan Henriëtte, doet het haar nog steeds pijn om vaarwel tegen haar vriendin te moeten zeggen (Van der Werken 1790, p. 2). In een theatraal aandoende vertoning smeekt Emilia haar moeder om vergeving. Haar moeder biedt soelaas en legt uit dat Emilia's gemoedstoestand getuigt van een goed hart, en dat men zich 'moet troosten in de onaangenaamheden van dit leven'. (Van der Werken 1790, p. 3).

Belangwekkend is tot dusverre de duidelijke parallel met *De kleine Grandisson*. De eerste brief van beide romans behandelen het afscheid van de briefschrijver, dezelfde morele kwestie en de troost van de moeder. Daarnaast valt het op dat de briefschrijver in beide brieven een negatieve reactie van de moeder verwacht en vervolgens te leren krijgt dat zulke emotionele beroeringen getuigen van een goed hart.

De opening van Emilia's brief doet tevens denken aan de brief waarin Willem afscheid nam van Karel. Dezelfde moraal spreekt er namelijk uit: men moet zich schikken naar de wisselvalligheid van het leven. Het vermoeden rijst dat Van der Werken haar eigen oogmerk om een equivalent van *De kleine Grandisson* voor meisjes te schrijven serieus nam, tot op het punt dat de romans hoofdzakelijk op het niveau van gender verschillen. Misschien zag zij deze roman voornamelijk als een manier om te zorgen dat haar boodschap ook bij de vrouwelijke jeugd aankwam. In ieder geval motiveren deze overeenkomsten mij des te meer om ook oog te houden voor de verschillen.

Vervolgens stelt haar moeder Emilia gerust dat zij Henriëtte, de vriendin die zij kennelijk zo miste, zou wederzien. Van der Werken trekt duidelijk de aandacht naar dit voorval: 'Zie daar, lieve zuster! hoe onze mama uwe Emilia vertroostte.' (Van der Werken 1790, p. 3). Van der Werken gebruikt met enige regelmaat zulke didactische handvatten, en lijkt de lezer zo te stimuleren om het verhaal te pauzeren en te reflecteren op datgeen dat hij of zij gelezen heeft. Klarissa en haar moeder bezoeken daarna met de

koets mevrouw D. en worden wederom geconfronteerd met een treffend tafereel: ze zien zoonlief D. heengaan om zijn beroepsplicht als ‘Luitenant ter Zee’ te vervullen (Van der Werken 1790, p. 3). Hoewel dit bij Emilia en mevrouw D. leidt tot een stortvloed aan tranen, blijft de jonge heer D. bedaard, aangezien hij kennelijk niet over een hart als dat van Emilia beschikt. De moeder van Emilia legt uit dat dit getuigt van moed en groothartigheid omdat hij zich, volgens de inmiddels bekende formulering, ‘naar het noodlot weet te schikken’ (Van der Werken 1790, p. 4).

Ze maakt dan een voorzichtige zinspeling op de sociaaleconomische kant van het verhaal, wanneer zij stelt dat zoon D. dit doet om zijn moeder van een degelijk leven te kunnen voorzien, maar deze losse opmerking leidt niet tot verdere reflectie. Wat Emilia wél leert uit haar beschouwingen is dat er smartelijkere scheidingen zijn dan die van haar en Henriëtte. Ze gebruikt de mistroostigheid van de situatie dus om haar eigen situatie te relativieren. De jonge heer D. blijft naamloos, maar het betreft hier waarschijnlijk een verwijzing naar *De kleine Grandisson*. De brief eindigt met de aankomst van de vader van Emilia. Zij ziet geen andere mogelijkheid dan haar vader in de armen te vliegen, en sluit daarom de brief af (Van der Werken 1790, p. 4).

Het afscheid speelt een belangrijke rol in deze brief. Voor Van der Werken schijnt dit een typische, onontkoombare situatie die onderdeel uitmaakt van de wisselvalligheid van het leven. Uit de wijze waarop iemand omgaat met het afscheid blijken zijn karakter en deugdzaamheid, zoals dit ook het geval is bij andere noodlottige situaties. Wat naar voren komt in het afscheid tussen mevrouw D. en haar zoon is dat Van der Werken onderscheid maakt tussen het gedrag van haar vrouwelijke en mannelijke personages. De wijze waarop zij dit doet, is weinig verrassend: zoon D. was bedaard en onverschrokken, en mevrouw D. en Emilia waren emotioneel. De dynamiek lijkt op de dynamiek die ik zag tussen de heer en mevrouw Grandisson. Waar de heer Grandisson afstandelijk en koel bleef, bood mevrouw Grandisson troost en warmte.

Wat mij bovenal treft aan deze helft van de eerste brief is de didactische gelijkenis met de wijze waarop de fysico-theologie werd onderwezen in *De kleine Grandisson*. Fysico-theologie is een benaderingswijze die gegevens uit natuuronderzoek gebruikt als bewijzen dat God bestaat (Leemans & Johannes 2013, p. 452). *De kleine Grandisson* stond bol van dialogen waarin de natuur werd geobserveerd en verklaard, die steevast afsloten met lof op degene die bedankt mocht worden voor het vernuft van dit alles: God. *De kleine Klarissa* bevat zulke dialogen aanzienlijk minder, waarschijnlijk omdat de beoefening van de wetenschap ook volgens Van der Werken

toch vooral aan jongens voorbehouden was. Toch lijkt *De kleine Klarissa* niet aan dit verklaringsmodel te ontsnappen.

Alhoewel er weinig didactische dialogen over de natuurlijke wereld plaatsvinden, kan ik hetzelfde niet zeggen over de morele wereld. Waar de fysico-theologische dialogen in *De kleine Grandisson* begonnen met de observatie van een natuurlijk fenomeen, beginnen dialogen in *De kleine Klarissa* eerder met de observatie van een moreel fenomeen. In brief één is het afscheid het morele fenomeen dat centraal staat. De rol van de volwassene is identiek: de volwassene begeleidt het kind in zijn of haar gedachteproces, biedt verklaringen en besluit de passage dikwijls met de conclusie die de lezer moet trekken, hoewel de jeugdige gesprekspartner deze laatste taak ook geregeld op zich neemt. Zowel *De kleine Grandisson* als *De kleine Klarissa* bevat meerdere fysico-theologische en morele dialogen maar de verhoudingen zijn enigszins scheef. De verklaring hiervoor kan nog het best gevonden worden in de doelgroepen van deze romans.

In relatie tot de hoofdvraag kan deze dialoogvorm als een toevoeging aan de didactiek van het heiligenleven gezien worden. De didactische aard van de kinderroman en de hagiografie zijn evident. De didactiek van het heiligenleven is, naar mijn opvatting, echter aanzienlijk minder ingewikkeld. Deze komt namelijk hoofdzakelijk tot uiting in het exemplarische karakter van de heilige, die een voorbeeld ter imitatie vormt voor de lezer of luisteraar. Om uitspraken te doen over de verwantschap tussen *De kleine Grandisson* en *De kleine Klarissa* met de hagiografie, is het noodzakelijk om vast te stellen dat deze twee werken en de hagiografie godsdienstig en didactisch zijn. De wijze waarop de godsdienstigheid en didactiek van deze twee werken verschillen van die van de hagiografie is deels te verklaren aan de hand van de godsdienstig-maatschappelijke context waarin deze romans gemaakt werden. Interessant zijn ook de conclusies die ik kan trekken over deze godsdienstig-maatschappelijke context aan de hand van de bevindingen van dit onderzoek.

De tweede brief is een reactie van mevrouw L.. Zij voldoet aan haar belofte om een briefwisseling met Emilia te onderhouden, of 'Mietje', zoals zij vertederend genoemd wordt, en maakt duidelijk dat het briefschrijven een nuttige bezigheid is: 'het is goed, dat eene jonge juffer hier in niet onkundig is.' (Van der Werken 1790, p. 5). Het verbaast mevrouw L. niet dat Emilia's moeder het verdriet van Emilia om het vertrek van Henriëtte niet afkeurde. Henriëtte is immers een deugdzaam meisje en daarom een wenselijke vriendin voor Emilia. De moraal wordt weer uitdrukkelijk

aangestipt: ‘Gy ziet hier uit, dat het gelukkig is als men eene goede verkiezing maakt in de vriendschap.’ (Van der Werken 1790, pp. 5-6). Ze maant Emilia aan tot voorzichtigheid omdat niets erger is dan schaamte voor het gezelschap waarin iemand zich bevindt. Eer speelt wederom een belangrijke rol. Emilia moet vooral haar uren met Henriëtte naar het hart houden, en hieraan denken wanneer zij met een losbandig meisje omgaat. Daarna volgt een interessante uitspraak met betrekking tot gender:

Mama heeft my dikmaals met blydschap geschreeven, hoe pryselyk gy u met uwe vriendinnetje in kunsten en weetenschappen, en in alles, wat een jonge Juffer behoort te leeren, oeffende. Ik hebbe die brieven aan verscheidene Dames myner kennis voorgelezen, en uw goed gedrag heeft u eens ieder achting verworven. (Van der Werken 1790, p. 6)

Hoewel ik eerder constateerde dat Van der Werken de beoefening van de fysico-theologie eerder met jongens dan meisjes associeert, blijkt uit het bovenstaande tenminste dat zij de wetenschap niet exclusief als een mannelijk veld beschouwt. Opvallend is bovenal hoe gedrag beloond wordt in de sociale omgeving, zoals eerder ook bleek in *De kleine Grandisson*. Deugzaamheid is niet enkel goed voor het eigen zielenheil en de gemoedstoestand maar ook voor iemands reputatie. Dit is een fenomeen dat ik met regelmaat in vroegmoderne jeugdliteratuur observeer: deugdzaam personages worden ook door anderen als deugdzaam gezien, en dat is één van de beloningen voor deugzaamheid. Dat staat in lijn met de aanmoedigen aan de lezer om goed te lezen wat er staat en dit te overpeinzen. Bovendien gaat het niet slechts om de reputatie van het kind maar ook om die van de ouder: ‘en lieve zusje! Er is niets aangenaamer voor kinders, dan dat braave ouders een goede getuigenis van hun geeven.’ (Van der Werken 1790, p. 6).

Deze uitspraak leidt tot beslommeringen over Willem, het ondeugdzame broertje van Klarissa, die ‘meer lust tot speelen en uitgaan heeft, als tot leeren, en dit is doorgaans het eerste beginsel van een ongeregeld leeven.’ (Van der Werken 1790, p. 7). Dit doet denken aan Hiëronymus van Alphens gedicht *Het vrolijk leeren* (Van Alphen 1998, p. 25) en raakt aan het destijds populaire idee dat het kind zijn tijd niet moest verkwisten met het spel, maar zich beter kon toeleggen op de studie. Uit Van der Werkens citaat spreekt het besef dat in de jeugd vaak het fundament voor de rest van het

leven wordt gelegd. Ze is bezorgd om het lot van Willem die toch niet helemaal een negatief exempelfiguur is:

Hy heeft een goed hart. Het zou jammer zijn als dat hy het zelve van de deugt liet aftrekken, en dit kan niet anders weezen, als hy niet striktelyk den raad van onze verstandige en braave ouderen in acht neemt, en niet ten alle tyde bedenkt, dat die wyze vermaaningen, gewisselyk zijn geluk in dit leeven, en hier namaals in den Hemel tot oogmerk hebben. (Van der Werke 1790, p. 6).

De kleine Klarissa staat dus ook in dienst van het zielenheil van het kind. Als ik hier een vergelijking maak met de hagiografie dan staan de ouders gelijk aan predikers en de kinderen aan leken. Deze vergelijking lijkt mij niet ongegrond omdat de ouders in deze roman dezelfde agogische functie vervullen als predikers, hoewel predikers uiteraard eerder het godsdienstige aspect van het leven benadrukken.

Mevrouw L. prijst Willem maar legt ook uit dat het niet genoeg is ‘wel te kunnen dansen, te zingen, en op de viool te spelen, om een jongeling van verdiensten te worden.’ (Van der Werken 1790, p. 7). Dat zijn immers aardige kunstjes voor bijeenkomsten en feestjes, maar niet de kundigheden waarover een jongeman moet beschikken, en er is geen kunst zo bewonderenswaardig als de kunst van het redeneren. Charlotte van L. sluit af door te stellen dat ze hoopt dat Willem op het rechte pad raakt, en dat het niet te laat is (Van der Werken 1790, p. 8). In deze passage had Willem duidelijk de functie van een negatief exempelfiguur, en staat hij in contrast met Emilia en Henriëtte. Willem is geen kwaadaardige jongen maar heeft wel de juiste begeleiding nodig. Het belang van pedagogische begeleiding is een constante in deze briefwisseling.

De dertigste, en één-na-laatste, brief komt van Klarissa, en is gericht aan Henriëtte (Van der Werken 1790, p. 276). In verband met het onderzoek heeft het deugdzaam meisje naar wie het werk genoemd is nog wel het meest mijn interesse. Zij opent te brief door beleefd te vragen naar de gezondheid van Henriëttes moeder en zich te verontschuldigen voor de late brief. De laatste tijd was ze overmeesterd door mentale troebelingen vanwege haar omstandigheden: het vertrek van haar vader, het verdriet van haar moeder, de gemelijkheid van haar zusje, de droefgeestigheid van Willem en de rampspoed die haar ouders had getroffen (Van der Werken 1790, p. 277). Klarissa is een tragisch personage dat genoeg reden heeft om zich af te wenden van het pad der deugzaamheid maar toch vasthoudt aan haar moraal. In het theoretisch kader

constateerde ik dat de deugdzame personages in kinderromans nog het best als geloofsbelijders gezien kunnen worden, omdat zij hun geloof voornamelijk in woord en daad uitdragen. Toch heeft Klarissa ook iets weg van een martelaar, hetzij in figuurlijke zin. Haar geloofsovertuiging, oftewel haar deugdzaamheid, wordt in uitzonderlijke mate op de proef gesteld, en zij weet deze beproeving met vlag en wimpel te doorstaan.

Het aristocratische paleis waarin ze woonde, moet plaats maken voor een eenvoudig burgerhuis, zonder ‘vyvers, starrebosjes en wandellaanen’ (Van der Werken 1790, p. 277), en ze moet zelfs afscheid nemen van haar zeven bedienden. Onbedoeld zit er wrange humor in deze passage, die is gekleurd door het bijzonder elitaire karakter van deze kinderroman. De lezer moet Klarissa bewonderen wanneer zij stelt tevreden te zijn met acht vertrekken en een kleine tuin, en zegt dat ze meer gaat wandelen omdat dat gezonder is dan de koets nemen (Van der Werken 1790, p. 278). Henriëtte, en de lezer, krijgen aan het einde van haar opsommingen een samenvatting, met de vertrouwde moraal:

Gy ziet, Henriët! Dat ik my over het verlies van het grootste deel onzer middelen zeer ligt zal kunnen troosten, en dat is niet meer als billyk. God heeft my immers niet beloofd, toen ik in de waereld kwam, dat ik altyd ryk zou weezen? Neen, het geld wordt ons maar geleent, en wy weeten nooit voor hoe lang. ’t Is alles zo wisselvallig hier op aarde, dat de geenens, die op heden ryk zijn, morgen dood arm kunnen weezen. Daarom is het ook onverstandig, dat men trotsch en hovaerdig is op rykdom. (Van der Werken 1790, p. 281)

Afwezig is het bewustzijn dat er ook mensen zijn die niets anders dan armoede hebben gekend. Het elitaire karakter van deze romans en het kapitalistische wereldbeeld dat deze uitdragen, verdienen mijns inziens meer aandacht. Voor dit onderzoek probeer ik deze passage vooral te lezen zoals Van der Werken hem bedoeld heeft. Acceptatie is een belangrijke kwaliteit van deugdzame kinderen. Klarissa is voorbeeldig omdat zij niet klaagt en niet vindt dat zij ergens recht op heeft. Ze weet bovendien een wijze les te trekken uit haar noodlot. Zonder dat noodlot zou de lezer tevens niet te weten krijgen hoe deugdzam Klarissa daadwerkelijk is. De moraal blijft helder: het leven is een reeks beproevingen en iemands karakter blijkt uit zijn omgang met die beproevingen. In de woorden van Klarissa: ‘Laat men zeggen: Klarissa is arm geworden. Dat is niets, als men maar niet zeggen kan: Klarissa is ondeugend.’ (Van der Werken 1790, pp. 279-

280).

Na een reeks uitingen van dankbaarheid voor wat ze wél heeft, instrueert Klarissa Henriëtte om een dialoog tussen Klarissa en Charlotte te lezen (Van der Werken 1790, pp. 280-285). Charlotte begrijpt niet dat Klarissa zich kan vermaken door op de verhuisdag in te pakken, en rijdt liever een rondje met de koets. Klarissa zegt dat zij zich niet vermaakt met het inpakken, maar dat zij vermaak zou vinden in het meenemen van haar spullen, en daarvoor moet ze inpakken. Klarissa is dus verstandig genoeg om verder dan het heden te denken. Charlotte heeft het pakwerk opgedragen aan de arme bediende Susanna die de afgelopen nacht niet meer dan vier uur had kunnen slapen vanwege haar werkzaamheden. Klarissa neemt het op voor de dienstbode. Haar compassie voor Susanna kan gezien worden in het verlengde van haar bewustzijn dat het rijkdom tijdelijk is. Deze brief is ook een interessante parallel met brief XXIII van deel één (Van der Werken 1782a, p. 82). In deze brief biedt Emilia verzorging aan een zieke dienstmeid. Compassie en zorgzaamheid zijn belangrijke kwaliteiten voor meisjes.

Nadat de kwestie met de dienstbode is besloten, bespreekt Charlotte een aantal prachtige voorwerpen die zij zal missen: haar bed, een kast, een uurwerk en een paar West-Indische stoelen (Van der Werken 1790, pp. 282-283). Klarissa dient haar van repliek door te zeggen dat zij dit nog genoeg voorwerpen in bezit zullen hebben, en dat alleen de functionaliteit van de voorwerpen uitmaakt (Van der Werken 1790, p. 284). De lezer leert zo dat Klarissa ook nog eens bescheiden is.

De dynamiek tussen Klarissa en Charlotte is niet verrassend. Charlotte vertoont een slechte karaktereigenschap en Klarissa blinkt uit door het positieve tegenbeeld te vormen. Charlotte neemt Klarissa's advies niet in dank af en zegt dat ze later niet veel bij haar zus op bezoek zou komen. Klarissa, de deugdzaamheid zelve, spijt dit zeer en schrijft vervolgens uitvoerig over de negatieve karakterkwaliteiten van haar zusje in de hoop dat deze zullen verbeteren (Van der Werken 1790, p. 285). Ze wenst Henriëtte geluk en bidt haar haar moeder te kussen. Ze raakt vervolgens bedroef om het gemis van haar vader en troost zich met de laatste regel: 't is god, die de stormen in de hand heeft en bedwingt en hem bewaaren kan.' (Van der Werken 1790, p. 286).

Deze enkele brief illustreert de persoonlijkheid en de rol van Klarissa afdoende. Het valt op dat deugdzaamheid tot uiting komt in contrasten. Ten eerste blijkt de deugdzaamheid van Klarissa uit de wijze waarop zij omgaat met het gebrek aan deugdzaamheid van Charlotte. Ten tweede is haar deugdzaamheid het voortreffelijkst

wanneer de omstandigheden dat allerminst zijn. Dit tweede punt kan gerelateerd worden aan het heiligenleven, waarin heiligen veelal uitzonderlijk zijn vanwege de standvastigheid die ze tonen ondanks de omstandigheden. Heiligheid, evenals deugdzaamheid, staat los van omstandigheden, maar beide komen het sterkst tot uiting in contrast.

Tot slot van het eerste deel van de analyse van *De kleine Klarissa* onderzoek ik de laatste brief. Uit deze brief vallen ook interessante inzichten te halen, omdat die is geschreven door een personage dat maar één brief toebedeeld krijgt: oom Ferdinand. Oom Ferdinand is de broer van de vader van Klarissa en rapporteert bij wijlen over haar gedrag. Zij vormt ook het onderwerp van de brief die hij aan zijn broer schrijft. Ferdinand vangt de brief aan door kenbaar te maken dat alle geldproblemen zijn opgelost, en complimenteert de dochter van zijn broer vanwege de deugdzaamheid die zij heeft getoond. Hij is uitermate verheugd over haar: ‘Waarlyk, broeder! Dat meisje is een engel.’ (Van der Werken 1790, p. 185). Klarissa had hem getroost vanwege het vele werk dat hij moest verrichten, en hij stelt over haar: ‘’t Was, broeder! Of ik myn eigen kind aan myne borst drukte.’ (Van der Werken 1790, p. 185). Klarissa had vernomen dat haar moeder haar eigen juwelen had verpand om de geldproblemen op te lossen, en bood aan Ferdinand aan om hetzelfde te doen, vanuit haar sterke plichtsgevoel. Voor haar hadden de juwelen sowieso geen nut meer omdat ze niet met juwelen wilde pronken terwijl haar moeder dit niet kon.

In wezen is dit de zoveelste beproeving die Klarissa met succes doorstaat. Haar deugdzaamheid is hier uitzonderlijk omdat ze hier handelt op eigen initiatief. Deugdzaamheid is niet enkel een kwestie van gepast reageren, maar ook van proactief handelen als de situatie dat verlangt. Dit blijkt ook uit het oordeel dat Van der Werken in *De kleine Grandisson* over de brave knul Dulis geeft. Deze jongen is weliswaar gehoorzaam, maar ‘hij doet niet als zich buigen en *complimenten* maaken, met een half beschaamt wezen, als of hy wat kwaads gedaan had, en niemant aan durft te zien.’ (Van der Werken 1782a, p. 38). Aan deugdzaamheid ligt meer ten grondslag dan nederigheid en gehoorzaamheid.

Het feit dat deze brief door oom Ferdinand is geschreven, en dat deze roman überhaupt een veelvoud aan fictieve briefschrijvers bevat, brengt mij op een ander punt. Al eerder kwam ik tot de conclusie dat deugdzaamheid iemands reputatie ten goede komt. Ik beschouw de vele positieve reacties op Klarissa ook als een bevestiging van haar deugdzaamheid. Iemand kan immers lastig een oordeel vellen over zijn of haar

eigen deugdzaamheid. In verband met de verwantschap tot de hagiografie kunnen al deze positieve reacties echter ook als getuigenissen gezien worden. Aan de hand van die hypothese kan de keuze voor een briefroman verklaard worden. De brieven in de roman fungeren als getuigenissen van de voorbeeldigheid van het personage. Het medium staat zo in dienst van het verhaal.

Als Ferdinand Klarissa complimenteert, reageert zij met de nodige bescheidenheid dat ze aan haar plicht voldoet (Van der Werken 1790, p. 289). Ferdinand antwoordt dat haar handelen desalniettemin deugdzaam is maar Klarissa slaat zijn compliment wederom af door zich voor te stellen hoe schandalig het zou zijn als zij met juwelen over straat liep. Ze wilde overigens niet aan haar moeder vermelden dat ze haar juwelen had afgestaan, omdat de goedheid van haar moeders hart dat niet toe zou staan. Uiteindelijk staat ze voor een moreel dilemma wanneer ze overweegt om de klavecimbel die zij van haar allerliefste tante had gekregen te verkopen, tot ze de knoop doorhakt omdat haar plichtsgevoel haar niet toestaat haar instrument in bezit te houden (Van der Werken 1790, p. 292). Daarnaast biedt ze haar boeken aan. Dit alles maakt een zeer diepe indruk op oom Ferdinand, die uiteindelijk besluit haar niet toe te staan de klavecimbel en de boeken weg te doen (Van der Werken 1790, p. 293). Het verhaal komt tot een goede einde en Ferdinand geeft een laatste oordeel over Klarissa: ‘Ziedaar, broeder! een schoon voorbeeld van ouderliefde en grootmoedigheid.’ (Van der Werken 1790, p. 293).

De afloop van *De kleine Klarissa* is dus gelukkig. Het is passend dat het verhaal besluit met een brief die grotendeels een impliciete lofrede op Klarissa is. Wederom komt naar voren dat haar deugdzaamheid het product is van een sterk plichtsgevoel. Dit plichtsgevoel lijkt Klarissa niet te permitteren dat ze op een wijze handelt die niet uitzonderlijk deugdzaam is. Wanneer zij zegt: ‘Ja, ik kan het niet helpen.’ (Van der Werken 1790, p. 291) komt dit haast neurotisch over. De ‘onwankelbare plichtbetrachting’ van Klarissa wekt eerder de indruk van een inherente kwaliteit dan een keuze die zij maakt. Toch impliceert Van der Werken dat Klarissa’s deugdzaamheid tenminste ten dele een consequentie is van haar opvoeding, wanneer zij zegt dat Klarissa een voorbeeld is van ouderliefde. Wellicht was Van der Werken van de opvatting dat dat gevoel van plichtbetrachting bij kinderen ontwikkeld moest worden. De gelijkenis tussen het plichtsgevoel van Klarissa en de godsgetrouwheid van de heilige is in ieder geval duidelijk.

2.4 Verwantschap tussen *De kleine Klarissa* en de hagiografie

Overeenkomstig met de analyse van *De kleine Grandisson*, onderzoek ik in hoeverre de structuur van *De kleine Klarissa* beantwoordt aan de vier structuurpunten die Jongen benoemt. In grote lijnen verwacht ik dat de bevindingen zullen overeenkomen met de bevindingen uit de voorgaande analyse. Uit mijn vergelijkende lezing van dit tweetal kinderromans bleek wel dat *De kleine Klarissa* de meest merkwaardige scènes bevat in relatie tot het sterfbed van de heilige. Ik besteed vooral aandacht aan het personage waarnaar deze roman vernoemd is maar voor een volledige studie naar de verwantschap met de hagiografie die deze roman vertoont, voel ik mij genoodzaakt om ook enkele andere personages erbij te betrekken. Het is namelijk niet Klarissa die het leven laat.

In de roman staat niets over de geboorte van Klarissa vermeld en het verhaal gaat niet verder dan haar jeugd. In haar jeugd bewandelt zij dezelfde weg als die van Karel Grandisson: ze is een exempelfiguur van deugdzaamheid. Dit blijkt enigszins uit de voorrede, wanneer Van der Werken stelt dat zij *De kleine Klarissa* voordraagt ‘met dezelfde drift van achting en liefde, die my voorheen bezielde [voor *De kleine Grandisson*].’ (Van der Werken 1790, p.VI). Nog het duidelijkst blijkt het uit de personages van het verhaal. Deze becommentariëren de exemplarische deugdzaamheid van Klarissa en stimuleren de geadresseerde, en zo ook de lezer, om haar als voorbeeld te nemen. In de wijze waarop *De kleine Klarissa* als exemplarische literatuur functioneert, verschilt dit verhaal nauwelijks van zijn voorganger. Van der Werken gaat duidelijk met een bepaalde systematiek te werk.

Het volgende punt, dat ik het meest uitgebreid zal analyseren, heeft betrekking op de woorden en daden van Klarissa. Mijn analyse van deze komt hoofdzakelijk overeen met die van Karel. Ook Klarissa behaagt niet slechts God met haar woorden en daden maar ook haar sociale omgeving, met uitzondering van haar negatieve tegenbeeld Charlotte. Klarissa is, net als Karel, een nastrevenswaardig object van adoratie. Frijhoffs sociaal-culturele analyse van heiligheid, die in het theoretisch kader ter sprake kwam, is noodzakelijk om deze sociale heiligheid van Klarissa en Karel te begrijpen: ze genieten hun heiligheid in een groep (Frijhoff 1990, p. 6). Deze kinderromans illustreren Frijhoffs opvatting van heiligheid als ‘een tijd- en groepsgebonden notie die van onderop, vanuit de gemeenschappelijke leefwereld, als paradigma van gewenst of voorbeeldig gedrag wordt geformuleerd.’ (Frijhoff 1990, p. 9). Heiligheid in

kinderromans is dan ook niet zozeer een religieus fenomeen als een sociaal-maatschappelijk fenomeen.

In de analyse van *De kleine Grandisson* constateerde ik dat er wel scharnierpunten aanwezig waren, maar dat deze golden voor andere personages dan Karel. Voor Klarissa kan ik dezelfde uitspraak niet doen. Als er een overgangspunt valt te benoemen dan lijkt mij de meest gepaste keuze het moment waarop Klarissa zelf een wijze les leert. In brief XV schrijft Henriëtte aan Emilia over een poets die Charlotte Klarissa bakte (Van der Werken 1790, p. 121). Het is een interessant moment waarop Klarissa van zwakheid getuigt: ‘Klarissa vliegt hier op van haare stoel, en ziet weezenlyk van verre in den hoek, iemand in het wit, zeer stil staande. De goede Klarisse was niet minder verschrikt als haare zusje...’ (Van der Werken 1790, pp. 123-124). Momentaan maken Klarissa’s deugdzaamheid en beheerstheid plaats voor angst en bijgeloof. Uiteindelijk is zij echter wel degene die het spook weet te ontmaskeren: ‘Doch eindelyk slaat Klarissa weder het oog, al beevende op het zogenaamde spooksel. Zy beziet het met aandacht, en ontdekt duidelyk dat het haare zuster Charlotte is.’ (Van der Werken 1790, p. 124).

Deze tekst is een mooie parabel voor de filosofie van het verlichte wereldbeeld. Het bijgeloof, in de gedaante van een spook, wordt ontmaskerd door de aandachtige studie van Klarissa. In relatie tot het onderzoek kan dit moment gezien worden als het moment waarop Klarissa’s vertrouwen in God en de rede haar laatste beetje bijgelovigheid verhelpt. Zij trekt zelf de conclusie: ‘Waar voor ben ik benaauwt? Er zyn immers geen geesten op aarde?’ (Van der Werken 1790, p. 124) waarna zij haar zus Charlotte confronteert met haar onwenselijke gedrag. In het verdere verloop van het verhaal zie ik geen reden om te concluderen dat deze ervaring een significante karakterverandering bij Klarissa bewerkstelligt maar in het bovenstaande is wel een bepaalde ontwikkeling te herkennen.

Om de analyse gelijkvormig met die van *De kleine Grandisson* te houden, analyseer ik een tweetal passages waaruit de deugdzaamheid van Klarissa blijkt. Voor *De kleine Klarissa* geldt ook dat de tien deugden allemaal aanwezig zijn. Het grootste verschil in deugdzaamheid tussen Karel en Klarissa is dat de eerstgenoemde eerder als moedig wordt gepresenteerd. De voornaamste verklaring dit verschil moet nog altijd gezocht worden in de genders van deze personages.

Evenals die van Karel komt de deugdzaamheid van Klarissa meestal in contrast naar voren. Het centrale contrast is dat tussen Klarissa en Charlotte. Dit loopt met name

in het oog in de dialogen tussen de twee zusjes. Wanneer Charlotte zich in brief XVII verheven voelt boven haar gewonde keukenmeisje, zegt Klarissa: 'Een bediende is een mensch, en in die hoedanigheid is zy met my gelyk.' (Van der Werken 1790, p. 146). Hierop volgt protest van Charlotte, die weigert te accepteren dat een mens dat door haar ouders betaald wordt gelijk is aan haar. Daarop houdt Klarissa een bondig sermoen:

Maar, myne liever zuster, laazen wy niet onlangs noch, dat onze Zaligmaaker, de voeten zyner discipelen waschte? De Zaaligmaker! De zoon van God! Daar wy niets meêr by zyn dan een wormpje, dat op de aarde kruipt, en geeft dat onëindig groot weezen, ons dit voorbeeld niet om ons de deugt der nederigheid aan te pryzen. (Van der Werken 1790, p.147)

Bij het geloof, de standvastigheid, de rechtvaardigheid, kuisheid en nederigheid die Klarissa hier demonstreert, komt ook nog een deugd die niet tot de klassieke deugden wordt gerekend: belesenheid. Het belang van lezen om tot de deugdzaamheid te komen, is expliciet in deze romans. Het lezen van leerzame boeken wordt bijvoorbeeld benoemd als de beste manier om wijs en deugdzaam te worden (Van der Werken 1790, p. 142). In verband met de verwantschap met de hagiografie kan belesenheid gezien worden als een toevoeging aan het rijtje deugden. Ook hieruit spreekt overigens het elitaire karakter van deze kinderromans, omdat lang niet iedereen de financiële mogelijkheid had om geletterd te worden, laat staan boeken te kopen.

De contrastwerking springt ook in het oog in brief XXIX, hoewel Van der Werken Klarissa niet met Charlotte contrasteert, maar met een algemene categorie van kinderen. Klarissa stelt tevreden te zijn met een karige maaltijd, omdat haar moeder haar had geleerd 'dat men moest eten om te leven, maar niet leven om te eten.' (Van der Werken 1790, p. 274). Dit leidt tot een wijze les over de nadelen van vraatzucht en de wenselijkheid van matigheid, waarbij de lezer wordt uitgenodigd om op de instelling van Klarissa en ondeugdzame kinderen te reflecteren:

Vergelyk by onze waarde Klarissa, de meeste kinders die zich den gantschen dag de maag vergiftigen met allerley snoeperyen. 't Is net of ze zich haasten om door ziekten en kwaalen aan het einde van hun leven te komen. Sommigen hebben een koleur alsof ze al reeds dood zijn. (Van der Werken 1790, p. 275)

De voorbeeldfunctie van Klarissa is een voortdurende aanwezigheid, evenals de grimmige realiteit van de dood, die een belangrijke component vormt van zowel het heiligenleven als deze kinderromans. Hoewel Klarissa de ouderdom uiteindelijk zal bereiken, geldt dit niet voor ieder kind. Julia haalt het einde van de roman bijvoorbeeld niet.

Het leven van Julia in *De kleine Klarissa* is ronduit tragisch. De onschuldige Julia werd thuis mishandeld tot op het punt dat zij haar arm breekt (Van der Werken 1790, p. 132) en toch blijft zij goed en gelovig. Zij is dan ook niet bang om God te ontmoeten. Haar dood vertoont frappante overeenkomsten met de dood van heiligen in heiligenlevens. Voor dit punt van analyse besteed ik geen aandacht aan Klarissa omdat zij niet ter overlijden komt, maar het moet bemerkt worden dat Julia geregeld dezelfde exemplarische deugdzaamheid vertoont. De meest treffende scène in *De kleine Klarissa* is het moment waarop Julia heengaat, dat wordt vergeleken met het sterfbed van Karolina. Karolina is een typisch voorbeeld van een negatief exempelfiguur en wordt met deze woorden geïntroduceerd: ‘Wat zult gy zeggen van Karolina? Och, welk een verschil is er tusschen dat ondeugende meisje en myne Henriette!’ (Van der Werken 1790, p. 27). Van der Werken gebruikt negatieve exempelfiguren vooral om deze te contrasteren met positieve exempelfiguren.

Dit doet zij bijvoorbeeld in deze introductie, maar ook wanneer het noodlot Karolina later treft. Emilia schrijft in brief XXI aan Henriëtte over de dood van Karolina. Na een onophoudelijk danspartij wijst Karolina het advies af om koffie te drinken, en kiest in plaats daarvan voor limonade. Ze voelt zich te verheven voor de dood wanneer ze maniakaal uitroept: ‘*Ik ben niet bang voor ziektes, dat is te laag voor my.*’ (Van der Werken 1790, p. 198). Deze manie maakt plaats voor doodsangst in een wrange monoloog:

Neen, ik zal noch niet sterven. Ik kan noch niet sterven. Ik wil een anderen doctor hebben, die zal wel maaken, dat ik noch in het leeven blyven. Ik kan noch zo veel vermaak op de waereld hebben. Wie zou alle myne fraaye kleders nu krygen? Och geef my toch myn goud horlogie! Geef my myne Juwelen. Dat alles zal ik in den hemel niet hebben. (Van der Werken 1790, p. 198)

Haar vader legt uit dat materieel bezit geen waarde heeft in de hemel maar Karolina betwijfelt of ze überhaupt naar de hemel gaat, want:

Gy hebt my dikwyls gezegt, dat ongehoorzaame kinders naar een eeuwige strafplaats gaan. Och neen, ik kan niet sterven. Ik hebbe zelden god gebeden, en ik spotte doorgaans met de geenen, die het deden. Ik durve bij onzen lieve heer niet komen. (Van der Werken 1790, pp. 199-200)

Wat volgt is een reeks spijtbetuigingen en beloftes, zonder acceptatie van het onvermijdelijke. Dit resulteert in een ijzingwekkend slot: 'Men liet een predikant verzoeken, om een gebed voor haar te doen, maar dit was te laat: Karolina was in tusschen ten eene maal buiten haare kennis geraakt en stierf in eene stuiptrekking.' (Van der Werken 1790, p. 201). Hierop volgt uitleg over de lessen die de lezer hieruit moet halen. Dit wrede tafereel herinnert aan de hoge kindersterfte en de doorwerking die deze had in de wijze waarop men omging met de dood. De dood was destijds immers een dagelijkse realiteit.

De dood van Julia was vreedzaam en had een vertroostend effect. Emilia zat geknield bij het sterfbed van Julia, evenals Julia's stiefmoeder die haar mishandeld had (Van der Werken 1790, p. 202). Haar stiefmoeder vraagt om vergeving en krijgt dit ook. Bij het zien van de droefgeestigheid van haar vriendin, stelt Julia vervolgens Emilia gerust: 'Schrei niet, schrei niet, Emilia! sprak ze. Ik sterve zoo wel te vreeden.' (Van der werken 1790, p. 202). Emilia hoopt dat God besluit Julia nog niet mee te nemen maar Julia hoopt op het tegenovergestelde omdat zij verlangt naar de hemel, en niet schreit om een paar jaren meer of minder. Ze wil haar ouders zien en kijkt uit naar het moment waarop Emilia haar uiteindelijk in de hemel zal vergezellen. Ze geeft eerst haar bezittingen weg, in contrast met Karolina, aan wier overlijden de lezer even later nogmaals wordt herinnerd: 'uit het voorbeeld van Karolina leerden hoe men sterft als men wel geleefd heeft, en hoe verschrikkelijk de dood is, als men kwaad heeft gedaan.' (Van der Werken 1790, p. 206). Nog voordat de twee sterfscènes werden beschreven, werd de lezer al geattendeerd op het onderscheid: 'Op morgen zal ik deezen vervolgen en u het afsterven van myne lieve Julia meede deelen. ô Daar is een groot verschil tusschen, dat afsterven en het sterven van Karolina.' (Van der Werken 1790, pp. 201-202).

Een deugzaam leven leidt dus tot een gelukkige dood. De dood van Julia was bitterzoet: zij had een betreurenswaardig leven geleefd en had met haar deugzaamheid een plaats in de hemel gegarandeerd. Als ik haar als een heilige beschouw, dan klopt het

beeld van haar sterfscène volledig: ze had de tijd om afscheid te nemen, ze was op haar sterfbed omringd door bekenden en haar laatste woorden werden gedocumenteerd. Er schuilt een heuse *ars moriendi* (Groenendijk & Van Lieburg 1991, p. 12) in Julia's exemplarische sterfbeschrijving. Om volwaardig te sterven, moest Julia afscheid nemen van haar naasten en deze troosten, vaarwel zeggen tegen haar aardse bezittingen, de juiste woorden zeggen en de dood bovenal niet vrezen, omdat zij hoorde te weten dat ze niets te vrezen had. Bij het lezen van deze sterfscène kwamen de stervensbeschrijvingen uit *Ter edeler staat geschapen* mij meteen voor de geest. Die studie gaat over de exemplarische sterfbeschrijvingen van gereformeerde kinderen. Sterven ging gepaard met een bepaald ritueel, waarvan de oorsprong ten dele gezocht kan worden in hagiografische sterfbeschrijvingen.

Zowel *De kleine Grandisson* als *De kleine Klarissa* vertoont dus verwantschap met de hagiografie. Deze verwantschap is vooral te herkennen aan de structuurpunten van deze kinderromans. Voor drie van de vier structuurpunten is er een verband met de hagiografie te herkennen. De deugdzame personages die in deze romans centraal staan, maar ook de andere exemplarische figuren met wie zij het verhaal deden, zijn net als heiligen exempelfiguren van deugdzaamheid. Hoewel ik heb aangetoond dat er overeenkomsten tussen kinderromans en de hagiografie bestaan, impliceert de term 'verwantschap' dat deze overeenkomsten niet op toeval zijn gebaseerd. Het is daarom essentieel om te onderzoeken waarom deze overeenkomsten bestaan. Om dat onderzoek te verrichten, richt ik mij op een eeuwenoude, overkoepelende traditie die tot op de dag van vandaag voortleeft in ons cultureel bewustzijn.

3. *De kleine Grandisson* en *De kleine Klarissa* in de gereformeerde exempeltraditie

Literaire tradities veranderen met de tijd. In de gereformeerde Republiek kon de hagiografie in zijn oorspronkelijk vorm niet voortbestaan, omdat het katholieke concept van heiligheid geen plaats had in het protestantse wereldbeeld. De kinderromans van Van der Werken zijn in zekere zin opvolgers van de traditionele hagiografie. Ze zijn te beschouwen als gereformeerde, achttiende-eeuwse kinderhagiografieën, geschreven door een vrouwelijke auteur met haar eigen visie en achtergrond. De verwantschap die deze vertonen met hagiografieën is verre van uniek aan de kinderromans van Van der

Werken. Zoals bleek, vertoont de piëtistische levensbeschrijving bijvoorbeeld ook significante overeenkomsten met de hagiografie. Op de tijdlijn van literaire geschiedenis verschenen zowel deze levensbeschrijvingen als deze kinderromans eeuwen later dan de hagiografieën die relevant zijn voor dit onderzoek. Om deze kwestie volledig te begrijpen, moet ik verder kijken dan de specifieke casussen. Daarom richt ik mijn pijlen op een literaire traditie die in de vroegmoderne tijd ontsproot in navolging van de hagiografie.

Het concept van de gereformeerde heilige lijkt een tegenstrijdig idee, en toch weet historicus John Exalto hard te maken dat er personen bestonden die functioneerden als gereformeerde heiligen (Exalto 2005, p. 25). Deze personen werden veelal herinnerd in verhalen die functioneerden als gereformeerde heiligenlevens. Deze heiligenlevens zijn te plaatsen in een protestantse exemplartraditie (Exalto 2005, p. 33) Exalto rekent preekexempels, wonderverhalen, thanatografieën en lijkpreken tot deze traditie (Exalto 2005, 9). De vroegmoderne kinderroman is afwezig in de studie van Exalto aangezien zijn interesse eerder uitgaat naar exemplarliteratuur over bestaande personen die voldoen aan zijn criteria van heiligheid, dan fictieve personages die een aan heiligheid grenzende deugzaamheid vertonen. De verbreding van de studie naar protestantse exemplarliteratuur en de studie naar de relatie tussen protestantse exemplarliteratuur en hagiografieën, leidt tot betekenisvolle inzichten. Met dit onderzoek hoop ik bijvoorbeeld aan te tonen dat er nieuwe perspectieven op vroegmoderne kinderliteratuur mogelijk zijn. Het onderzoek van Exalto helpt mij om deze romans in een nieuw kader te plaatsen.

Passen Karel Grandisson en Klarissa van Volkershoven in de categorie van gereformeerde heiligen? Exalto benoemt een aantal kenmerken van de gereformeerde heilige (Exalto 2005, p. 31). De gereformeerde heilige leeft volgens een hoge norm die een spiegel voor de medemens is maar niet geheel nagevoeld hoeft te worden. Dit is van toepassing op zowel Karel als Klarissa, die ideaalbeelden zijn in hun respectieve geschiedenissen. Karel en Klarissa leerden de andere personages wijze lessen en zorgden voor contrast met personages die zich onwenselijk gedroegen. Hoewel ze zeker een beeld ter imitatie vormen, betekent dit niet dat ze daadwerkelijk te imiteren zijn. Julia, Sophia, Emilia en de oudere Eduard gedroegen zich deugdzame maar hadden ook hun gebreken. Zij lijken daarom realistischere schetsen van deugdzame kinderen dan het heilige tweetal. Het zwaktemoment van Klarissa is wel een belangrijke voetnoot bij deze constatering. Tijdens haar 'scharnierpunt' was zij even bang voor een spook (Van

der Werken 1790, p. 121), in contrast met Karel die niet bang werd van een kat die voor een spook werd aangezien (Van der Werken 1782a, pp. 162-164). Deze episodes moeten wel parallel aan elkaar worden gezien, en het is enkel Klarissa die zich kwetsbaar toont. Als Van der Werken hier bewust een onderscheid aanbracht, dan lijkt mij de meest plausibele verklaring het onderscheid in gender. Toch benadruk ik dat de passage van Klarissa slechts een paar regels betreft: met uitzondering van deze scène blijft Klarissa consistent in haar voorbeeldigheid.

De hoge norm die gereformeerde heiligen naleven, heeft volgens Exalto een functie: niet hun personen zodanig, maar de door hen belichaamde christelijke deugden verdienen navolging, zonder dat hun hagiografen duidelijk maken hoever die navolging zich uit dient te strekken (Exalto 2005, p. 31). De ‘hagiograaf’ van mijn casussen is Maria Geertruid van der Werken en ook zij stelt nergens in hoeverre de lezer haar personages dient na te volgen. Ze maakt wel duidelijk dat haar personages voorbeeldig zijn en welke lering de lezer moet trekken uit hun gedrag.

Het laatste kenmerk ligt Exalto toe aan de hand van een tweetal gereformeerde heiligen: Jacob Jansz Graswinkel en Jodocus van Lodenstein (Exalto 2005, p. 31). De vitae van deze twee bevatten niets over zuiverheid in de gereformeerde leer. Hun voorbeelden hebben betrekking op de zuiverheid van het gereformeerde leven. Dit sluit uitstekend aan bij de *praxis pietatis* van Van der Werken. Karel en Klarissa predikten zelden maar waren wel ideale praktijkvoorbeelden. Dit houdt ook verband met haar pedagogische insteek: Van der Werken wilde haar jonge lezers niet beleren maar op een gemakkelijke wijze tonen hoe ze zich moeten gedragen. Voor haar tijd is ze daar zeker in geslaagd.

Het piëtistische modelkind passeert ook de revue in de studie van Exalto (Exalto 2005, p. 39). De blauwdruk die aan dit literaire construct ten grondslag ligt, bevat vroege godzaligheid en een anti-spelelement. Het spel heeft ook een gedefinieerde plaats in het wereldbeeld dat de kinderromans van Van der Werken uitdragen. Voor ondeugende kinderen is dit een verleiding die hen ten val brengt, en voor deugdzame kinderen is de verleiding van het spel een beproeving die ze moeten doorstaan, hoewel ze zo nu en dan geoorloofd zijn het vertier op te zoeken, al dan niet op een leerzame wijze. Het kaartspel is een opvallende boosdoener in de wereld van Van der Werken. Dit wordt beschreven als moreel verderf (Van der Werken 1782a, p. 13), het tijdverdrijf van ledige vrouwen (Van der Werken 1782a, p. 16), een spel met betere alternatieven (Van der Werken 1782a, p. 80), een zotte verkwisting (Van der Werken 1782b, 73), zot

en onnuttig (Van der Werken 1790, p. 57), en over het algemeen leidde het met regelmaat tot twistvol protest van de verliezende partij. Wellicht kan deze afkeer van het kaartspel gezien worden in het licht van haar vaders financieel onverantwoorde gedrag (Vuyk 2014). Met betrekking tot Van der Werkens filosofie vormt het kaartspel een van de vele beproevingen van het leven die het deugdzame individu met succes moet weten te doorstaan.

Voor edeler staat geschapen, de studie van Groenendijk en Van Lieburg, sluit goed aan op de studie van Exalto. Groenendijk en Van Lieburg spreken van een christelijke exempeltraditie, die moet worden geplaatst in een traditie van stichting en lering van het christenvolk (Groenendijk & Van Lieburg 1991, p. 12). De exempeltraditie kan ook wel worden beschouwd als onderdeel van deze bredere traditie van christelijke stichting. Wat mij interesseert, is de wijze waarop we Exalto's voorbeelden van verhalen over gereformeerde heiligen, Groenendijks en Van Lieburgs piëtistische levensbeschrijvingen en Van der Werkens kinderromans gezamenlijk kunnen begrijpen. Omvattend begrip is nodig om te verklaren waarom Van der Werkens kinderromans verwantschap vertonen met hagiografieën. Het berust mijns inziens niet op toeval of directe imitatie. Het lijkt mij verstandig om te beginnen bij de gemene deler van de figuren die centraal staan in deze werken.

Traditionele heiligen, gereformeerde heiligen en Van der Werkens gesecculariseerde kinderheiligen zijn ideale praktijkvoorbeelden van vroomheid. Vanuit dat oogpunt kan de exempelfunctie ook goed beschouwd worden. Exempelfiguren van deugdzaamheid vertellen niet hoe men dient te leven, maar tonen dit. Wat de ideale praktijk inhoudt, ligt aan degene die het werk schrijft. Dat er verschillen bestaan tussen de manieren waarop auteurs deugdzaamheid conceptualiseren, ondanks het feit dat de relevante concepties van deugdzaamheid allemaal gegrond zijn in een christelijke theologie, toont aan dat deugdzaamheid een construct is. De wijze waarop deugdzaamheid in specifieke casussen wordt geconstrueerd, kan verklaard worden aan de hand van de auteur en de maatschappelijke context van deze werken.

In dit onderzoek stond een vergelijking tussen de hagiografie en Van der Werkens kinderromans centraal. De overmaatse deugdzaamheid van de personages in deze kinderromans was de aanleiding voor deze vergelijking. De conclusie dat er op bepaalde punten verwantschap is te constateren, leidde tot de vraag hoe deze verwantschap is te verklaren. Het antwoord op die vraag is dat *De kleine Grandisson* en *De kleine Klarissa* onderdeel uitmaken van een gereformeerde exempeltraditie die

plaatshad de Republiek. Vanuit een breder perspectief kan ik ook wel stellen dat de kinderromans van Van der Werken en hagiografieën onderdeel uitmaken van een eeuwenoude christelijke exempeltraditie. De exempelfiguren van die traditie zijn als heilig te beschouwen. Die beschouwing vereist dat we heiligheid breder definiëren dan wat ik versta onder gecanoniseerde heiligheid. De opvattingen van Frijhoff, die uitgebreider ter sprake zijn gekomen in het theoretisch kader, bieden een oplossing. Hij constateerde dat heiligen een belangrijke rol spelen in de continuatie van cultuur en de opvoeding van de toekomstige generatie (Frijhoff 1990, p. 8). De heilige vormt zo een leidraad voor de jeugd. Deze observatie sluit perfect aan op mijn visie op de personages van Van der Werken.

De kleine Grandisson en *De kleine Klarissa* zijn meer dan pedagogische, exemplaire literatuur. Van der Werken bouwt met deze romans voort op de Duitse traditie van het piëtisme (Van Lieburg 1991, p. 9), liet zich inspireren door Samuel Richardsons Engelse briefromans (Leemans & Johannes 2013, p. 370), en geeft bovendien haar eigen invulling aan haar kinderromans, die bijvoorbeeld tot uiting komt in de filosofie die ze uitdragen. Al dit maakt deze kinderromans tot unieke bijdrages aan de gereformeerde exempeltraditie die in vroegmodern Nederland tot bloei kwam.

Conclusies

Het is tijd voor nieuwe perspectieven op de vroegmoderne jeugdliteratuur. Het moderne discours over het vroegmoderne kinderboek staat in het teken van de pedagogische aard van historische jeugdliteratuur. Hoewel de pedagogie van het kinderboek ontegenzeggelijk een belangrijke factor vormt van het begrip van dit genre, zijn er meer invalshoeken mogelijk. In deze scriptie vertrok ik vanuit de observatie dat de deugdzame kinderen in de kinderromans *De kleine Grandisson* (1782) en *De kleine Klarissa* (1790) van Maria Geertruid van der Werken een aan heiligheid grenzende deugdzaamheid vertonen. Dit bracht mij tot de vraag in hoeverre deze kinderromans zijn te vergelijken met hagiografieën. Om dit te toetsen, stelde ik de vraag: In hoeverre vertonen *De kleine Grandisson* (1782) en *De kleine Klarissa* (1790) van Maria Geertruid van der Werken verwantschap met de hagiografie? Impliciet vroeg ik mij af of deze kinderromans met reden hagiografieën genoemd kunnen worden.

Om de relatie van deze kinderboeken tot het heiligleven te begrijpen, besteedde ik eerst aandacht aan de begrippen ‘heiligheid’ en ‘hagiografie’. Daarnaast richtte ik mij op de piëtistische traditie en Van der Werken’s relatie tot deze. Het discours over heiligheid beschouw ik als een spectrum, met gecanoniseerde heiligheid en gesecculariseerde heiligheid aan de uiteinden. Een gecanoniseerde heilige is een heilige die is gecanoniseerd door de Rooms-Katholieke kerk. Een gesecculariseerde heilige is iemand die door een groep als heilig wordt beschouwd, waarvoor canonisatie geen voorwaarde is. Vanuit de overweging dat ik mijn analyse specifiek op verwantschap met hagiografieën richt, definieerde ik heiligheid als een reeks kenmerken en karaktereigenschappen die wordt gedemonstreerd door heiligen in hagiografieën. Het uitgangspunt bij de theoretische component van mijn analyse was de studie *Heilig in de lage landen. Herschreven levens* van Ludo Jongen. De inzichten van Jongen vormen de reeks van kenmerken die ik begrijp als hagiografische heiligheid. In dat onderzoek wordt het heiligenleven verdeeld in vier structuurpunten: geboorte en jeugd, woorden en daden, de dood en het leven na de dood.

Voordat ik aanving met mijn analyse, onderzocht ik de auteur en haar geloofsovertuiging. Als deze romans inderdaad als hagiografieën zijn te lezen, dan is hun auteur als een hagiograaf te beschouwen. De godsdienstige achtergrond van Maria Geertruid van der Werken haar kinderromans kan gezien worden in het licht van het piëtisme. Er spreekt bijvoorbeeld een *praxis pietatis* uit haar werken: een praktijk van piëtistisch handelen. Haar personages zijn goed te vergelijken met de gereformeerde kinderen in piëtistische levens- en sterfbeschrijvingen. Net zoals de kinderen in deze beschrijvingen zijn Karel, Klarissa en hun soortgenoten toonbeelden van exemplarisch handelen. Dit handelen hielp hen om zich in hun lot te schikken.

Ik kwam tot de conclusie dat de eerste drie structuurpunten tot op zekere hoogte aanwezig zijn in het corpus. Deze structuurpunten hadden echter niet altijd betrekking op ‘de heilige’ die centraal staat in de kinderroman. Er waren namelijk ook andere exempelfiguren van deugdzaamheid. Daarnaast onthulde een lezing van deze kinderromans als hagiografieën dat ze veel aanvullingen bevatten op het genre waarmee ze verwantschap vertonen. Dit brengt mij tot de conclusie dat deze kinderromans in significante mate verwantschap met de hagiografie vertonen, maar toch vooral als hagiografieën in een specifieke context begrepen moeten worden. Ze zijn te zien als achttiende-eeuwse, gereformeerde hagiografieën die door Maria Geertruid van der Werken zijn geschreven voor kinderen.

Mijn analyse van de kinderromans begon met een lezing van deze werken als hagiografieën. Van der Werken hecht in beide romans veel waarde aan standvastigheid in tijden van rampspoed. Deugdzaamheid biedt een oplossing voor de wisselvalligheid van het leven, omdat deze karaktereigenschap een manier is om het noodlot te trotseren. Ik constateerde ook dat er verschillen in deugdzaamheid tussen mannen en vrouwen zijn. Waar de heer Grandisson eerder koel, bedaard en rationeel was, bleek mevrouw Grandisson zorgzaam en intiem. Het voornaamste verschil tussen Karel en Klarissa is dat Karel over meer moed beschikt. In summa kwam ik tot de conclusie dat deze kinderromans beschouwd kunnen worden als hagiografieën, en dat hun verwantschap tot traditionele hagiografieën hier niet de enige reden voor is. Karel en Klarissa kunnen gezien worden als achttiende-eeuwse, gesecculariseerde kinderheiligen, en de briefromans over hen kunnen gezien worden als getuigenissen van hun voorbeeldigheid.

De kleine Grandisson en *De kleine Klarissa* vertonen verwantschap met de traditionele hagiografie, hoewel deze verwantschap op enkele punten een brede interpretatie vereist. Heiligen kunnen in hun jeugd positieve of negatieve exempelfiguren zijn, en in hun jeugd zijn Karel en Klarissa positieve exempelfiguren. Met hun woorden en daden behaagt het tweetal niet alleen God, maar ook hun sociale omgeving. Volgens Jongen is er een scharnierpunt in het leven van de heilige. Uit mijn analyse kwam niet duidelijk naar voren dat de levens van Karel en Klarissa een scharnierpunt bevatten. In deel twee van *De kleine Grandisson* waren er echter wel scharnierpunten aanwezig die betrekking hadden op andere personen. Deze kinderroman wijkt zo af van de traditionele hagiografie, maar vertoont hier ook een overeenkomst mee.

Als het aankomt op het karakter van de heilige, geeft Jongen een tiental deugden waaraan de heilige uiting geeft. Met een bondige analyse concludeerde ik dat deze aanwezig zijn in de levens van Karel en Klarissa, wat logisch aansluit op hun algemene deugdzaamheid. In *De kleine Grandisson* komt er geen personage te overlijden maar enkele personages belanden wel op het ziekbed. Het ziekbed van de heer Grandisson is een interessante casus. Dit ziekbed toont opvallende overeenkomsten met het sterfbed van de belijder en de sterfbeschrijving van gereformeerde kinderen. In *De kleine Klarissa* eindigen twee kinderen op het sterfbed. Het ene kind is een positief exemplen en accepteert het lot met een gerust hart, en het andere kind is doodsbang en niet bereid haar dood te accepteren. Ook deze scènes vertonen opvallende overeenkomsten met hagiografieën en de sterfbeschrijvingen van gereformeerde kinderen.

De verklaring voor de verwantschap die *De kleine Grandisson* en *De kleine Klarissa* met hagiografieën vertonen, ligt besloten in een exempeltraditie die zijn oorsprong vindt in de gereformeerde Republiek. Historicus John Exalto's proefschrift *Gereformeerde heiligen* (2005) toont aan dat er een literaire exempeltraditie in gereformeerde Nederland bestond, en dat de exempelfiguren in die traditie zijn te beschouwen als heiligen. De personages in de geanalyseerde kinderromans komen overeen met wat Exalto beschrijft als 'de gereformeerde heilige'. Daarnaast wekten de kinderen in *Ter edeler staat geschapen. De levens- en sterfbeschrijvingen van gereformeerde kinderen* (1991) ook de indruk van heiligen, en vertoonden hun sterfgevallen overeenkomsten met het ziekbed in *De kleine Grandisson* en het sterfbed in *De kleine Klarissa*. Dit brengt mij tot de conclusie dat de hagiografische aard van de kinderromans van Van der Werken niet hoofdzakelijk in verband met traditionele hagiografieën moet worden gezien, maar beter verklaard kan worden aan de hand van de gereformeerde exempeltraditie, die deels voortkwam uit traditionele hagiografieën.

In het discours over vroegmoderne Nederlandse jeugdliteratuur is veel aandacht uitgegaan naar *De kleine Grandisson*. Deze bestseller was immers een unieke bijdrage aan de literatuurgeschiedenis, en vertoont zowel Duitse als Engelse invloeden. Toch is de studie ernaar voornamelijk beperkt gebleven tot de pedagogie. Deze beperking draagt bij aan de scheidslijn tussen jeugdliteratuur en volwassenenliteratuur omdat het beperkte onderzoek suggereert dat deze kinderromans niet meer zijn dan gemakkelijke leerboekjes. Met deze scriptie hoop ik aan te tonen dat er meer invalshoeken op historische jeugdliteratuur mogelijk zijn en dat deze scheidslijn niet hoeft te worden gehanteerd. Daarnaast wil ik duidelijk maken dat *De kleine Grandisson* nog interessanter is dan het vele onderzoek ernaar suggereert. Voor *De kleine Klarissa* geldt dit al helemaal aangezien er weinig schijnwerpers op dit bijzondere meisjesboek zijn geworpen.

Tot slot hoop ik dat er hernieuwde aandacht komt voor de gereformeerde exempeltraditie, en dat we ons blikveld verbreden met betrekking tot de literatuur die tot deze traditie gerekend kan worden. *De kleine Grandisson* en *De kleine Klarissa* kunnen gelezen worden als achttiende-eeuwse, gereformeerde hagiografieën van een auteur met haar eigen visie en achtergrond, maar dit geldt ook voor vele andere werken. Exemplaire jeugdliteratuur is een aantrekkelijk beginpunt voor deze verkenningstocht. Het is tijd om kennis te maken met de geseculariseerde kinderheiligen van de vroegmoderne tijd.

Bibliografie

- Buijnsters, P.J. (1990). Nederlandse kinderboeken in de achttiende eeuw. *De hele Bibelebontse berg*. (pp. 169-228). Amsterdam: Querido.
- Dekker, J.J.H. (2007). Het verlangen naar opvoeden. Over de groei van de pedagogische ruimte in Nederlands sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900. Recensie. *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 4(3). (pp. 154-156). DOI: 10.18352/tseg.624
- Dietz, F. (2013). Het achttiende-eeuwse kinderboek of de iPadschool avant la lettre. *Vooy's* 31(4). (pp. 44-55).
- Dietz, F. (2016). Met fictieve peers op zoek naar de waarheid. Fictie als didactisch instrument in Verlicht-religieuze catechismussen van Samuel van Emdre (1781-1798). *BMGN – Low Countries Historical Journal* 13. Amsterdam: Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap.
- el-Fers, M. (2007). *Encyclopedie van Hollandse Heiligen*. Morisville: Lulu.
- Ensie. (2017). Hagiografie. *Algemeen Nederlands Woordenboek*. Geraadpleegd op 23 mei 2022, van <https://www.ensie.nl/anw/hagiografie>
- Exalto, J. (2005). *Gereformeerde heiligen. De religieuze exempeltraditie in vroegmodern Nederland*. Nijmegen: uitgeverij Vantilt.
- Frijhoff, van. W. (1990) *Heiligen, idolen en iconen*. Nijmegen: Uitgeverij Sun.
- Goosen, L. (1992). *Van Afra tot de Zevenlappers. Heiligen uit Oost en West: hun leven, de legendevorming, de verering en hun aanwezigheid in de kunsten*. Nijmegen: Uitgeverij Sun.
- Groenendijk, LF. & Lieburg, van. F.A. (1991). *Voor edeler staat geschapen. Levens- en sterfbeschrijvingen van gereformeerde kinderen en jeugdigen uit de 17^e en 18^e eeuw*. Leiden: Uitgeverij J.J. Groen en Zoon.
- Hieronymus van Alphen. (1998). *Kleine gedigten voor kinderen*. (Ed. P.J. Buijnsters). Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Gennep.
- Horn, C.B. (2009). *The Lives and Literary Roles of Children in Advancing Conversion to Christianity: Hagiography from the Caucasus in Late Antiquity and the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jongen, L. (2005). *Heilig in de Lage Landen. Herschreven Levens*. Utrecht: Uitgeverij Ten Have.

- Leemans, I. & Johannes, G.J. (2013). *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Lieburg, FA. van (1991). *Gereformeerde piëtisme. Levens van vromen in de 18^e eeuw*. Kampen: Uitgeverij De Groot Goudriaan.
- Maria Geertruid van der Werken. (1782a). *De kleine Grandisson, of de gehoorzame zoon. Deel 1*. Den Haag: H.H. van Drecht. Ex. Universiteitsbibliotheek Amsterdam, signatuur 1045 H 15.
- Maria Geertruid van der Werken. (1782b). *De kleine Grandisson, of de gehoorzame zoon. Deel 2*. Den Haag: H.H. van Drecht. Ex. Universiteitsbibliotheek Amsterdam, signatuur 1045 H 15.
- Maria Geertruid van der Werken. (1790). *De kleine Klarissa*. Den Haag: J.F. Jacobs de Age. Ex. Nationale Bibliotheek Den Haag, signatuur Z1420.
- Sarno, R. (z.j.). *Saints*. United States Conference Of Catholic Bishops. Publieke informatie. Geraadpleegd op 28 mei 2022, van <https://www.usccb.org/offices/public-affairs/saints>
- Vuyk, S. (2000). *Verlichte verzen en kolommen. Remonstranten in de letterkunde en tijdschriften der Verlichting (1720-1820)*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw.
- Vuyk, S. (2014). Werken, Margareta Geertruid van der. *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. Geraadpleegd op 29 mei 2022, van <http://resources.huylgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Werken>